

پروژه‌های گاپ و داپ ترکیه از منظر حقوق بین‌الملل و رسالت رسانه‌ها

احمد کاظمی^۱

چکیده

طرح‌های گاپ و داپ ترکیه با احداث ده‌ها سد بر روی رودخانه‌های بین‌المللی دجله، فرات و ارس، کشورهای عراق، سوریه، ایران، ارمنستان و جمهوری آذربایجان را با انبوهی از بحران‌های زیست‌محیطی و چالش‌های اقتصادی، اجتماعی و انسانی مواجه می‌کنند. ایجاد ریزگردها، کاهش حق‌آبه کشورهای پایین‌دست، از بین رفتن گونه‌های بومی آبیان، خشک شدن تالاب‌ها، بیابان‌زایی، بحران کشاورزی بهداشتی، تشدید بیکاری و مهاجرت از تبعات پروژه‌های گاپ و داپ است. ترکیه با ادعای اینکه منابع آبی دجله، فرات و ارس بخشی از آب‌های داخلی این کشور هستند، علی‌رغم اعتراض‌ها در حال تکمیل این پروژه‌ها است. مقاله حاضر با هدف بررسی گاپ و داپ از منظر قواعد حقوق بین‌الملل و با چارچوب نظری «حقوق بین‌الملل محیط‌زیست» و «حقوق بشر زیست‌محیطی» به‌ویژه مفهوم «منع استفاده زیان‌بار از محیط‌زیست» و با کاربری روش توصیفی-تحلیلی، به دنبال پاسخ به این سؤال است که ابعاد نقض حقوق بین‌الملل در گاپ و داپ کدامند؟ یافته‌ها نشان می‌دهند که اجرای پروژه گاپ و داپ با قواعد عرفی حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و «کنوانسیون قانون بهره‌برداری‌های غیرکشتیرانی از جریان‌های آبی بین‌المللی»، کنوانسیون‌های رامسر، مقابله با بیابان‌زایی، اسپو و آرهوس و اعلامیه استکهلم مغایرت دارد. همچنین به دلیل نقض «حق دسترسی به آب و هوای سالم» و تخریب آثار فرهنگی، قواعد حقوق بین‌الملل بشر و حقوق فرهنگی اقلیت‌ها را به شدت نقض می‌کند. رسانه‌های برون‌مرزی می‌توانند با تبیین ابعاد نقض حقوق بشر و حقوق محیط‌زیست در پروژه‌های گاپ و داپ، سیاست رسانه‌ای آنکارا در سانسور و وارونه‌سازی تبعات این طرح‌ها را خنثی کنند و در عین حال با ایجاد حساسیت و مطالبه‌گری در افکار عمومی و گروه‌های مدافع محیط‌زیست، مانع توسعه اجرا و توقف سرمایه‌گذاری‌های خارجی در آنها شوند.

واژه‌های کلیدی: گاپ، داپ، حقوق بین‌الملل، حقوق بشر زیست‌محیطی، ترکیه، رسانه‌های برون‌مرزی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۲

۱. دکترای حقوق بین‌الملل عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

ahmadkazemi56@gmail.com

DOI: 10.22034/IMRL.2022.365451.1145

مقدمه

بر اساس مطالعات باستان‌شناسی، قدیمی‌ترین تمدن جهان بین دو رود دجله و فرات پدید آمده و امروزه نیز منطقه بین‌النهرین بستر زیست ده‌ها میلیون انسان است. رود فرات از کوهستان‌های شرق آناتولی در کشور ترکیه سرچشمه گرفته و به سوی کشورهای سوریه، عراق و خلیج فارس روان است. این رود در غرب کشور عراق و از دو شعبه قره‌سو^۱ و مرادچای، که سرچشمه آنها نزدیک رود ارس در شرق آناتولی ترکیه می‌باشد، تشکیل شده است. فرات در نزدیکی خلیج فارس به رود دجله می‌پیوندد.

رود دجله از دامنه جنوبی رشته کوه توروس در شرق ترکیه سرچشمه می‌گیرد، پس از ورود به کشور عراق از میان شهرهای بزرگی چون بغداد و موصل عبور می‌کند و پس از ادغام با فرات، هر دو به کارون می‌پیوندند که اروندرود را تشکیل می‌دهند و در پایان به خلیج فارس سرازیر می‌شوند. ۹۰٪ از حجم آب رودخانه فرات از ترکیه و بقیه ۱۰٪ آن از سوریه سرچشمه می‌گیرد. ۵۱٪ از حجم آب رودخانه دجله نیز از ارتفاعات عراق، ۴۰٪ از ارتفاعات ترکیه و ۹٪ نیز از ارتفاعات ایران سرچشمه می‌گیرد و سوریه نقشی در تأمین آب دجله ندارد.

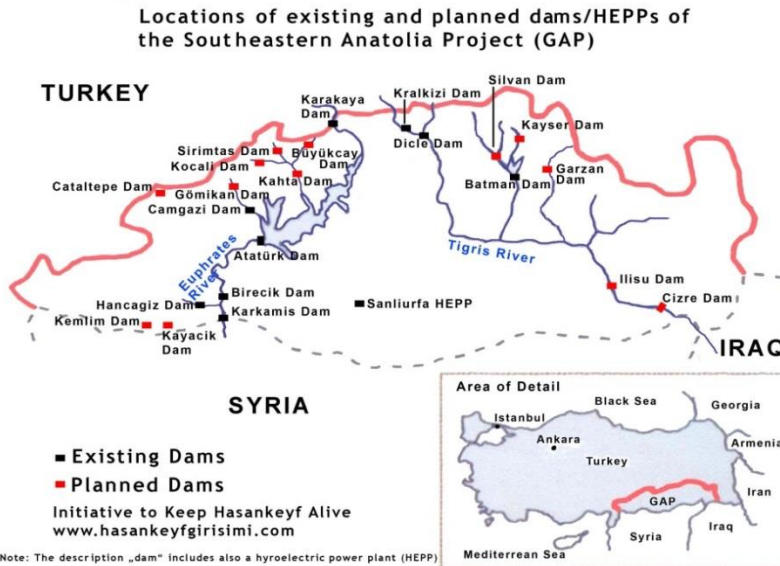
در سال ۱۹۳۶ میلادی ایده طرح گاپ^۲ یا آناتولی جنوب شرقی^۳ با تأسیس دو کمیسیون رود دجله و رود فرات شکل گرفت. این ایده از ۱۹۸۰ با ادغام این دو کمیسیون جدی‌تر شد و طرح یکپارچه گاپ در سرزمینی بزرگتر از هلند، دانمارک و بلژیک شکل گرفت (قلیان، ۱۳۹۶). ترکیه، برای اجرای گاپ ۳۰ سال زمان و ۳۲ میلیارد دلار پول در نظر گرفته است. گاپ ۹ استان کمتر توسعه‌یافته در جنوب شرق ترکیه شامل غازی انتپ^۴، آدیامان^۵، شانلی اورفا^۶، دیاربکر^۷، ماردین^۸، باتمان^۹، سیرت^{۱۰}، کیلیس^۱ و شیرناخ^۲ را در بر می‌گیرد (GAP İdaresi Vizyonu, 2017).

۱. دو رودخانه دیگر هم به همین نام در ایران وجود دارد؛ یکی در اردبیل که به ارس سرازیر می‌شود و دیگری در کرمانشاه که پس از عبور از این شهر در منطقه فرامان به رود گاماسیاب می‌پیوندد.

2. GAP
3. Southeastern Anatolia Project (Güneydogu Anadolu Projesi: GAP)
4. Gaziantep
5. Adiyaman
6. Şanlıurfa
7. Diyarbakır
8. Mardin
9. Batman
10. Siirt

هدف آن، ساخت ۲۲ سد و ۱۹ نیروگاه برق بر روی دجله و فرات به‌همراه توسعه شبکه‌های آبیاری در ۱/۸ میلیون هکتار زمین اعلام شده است (محمدی خسروی و دیگران، ۱۳۹۹: ۸۵).

شکل شماره ۱- محل سدهای احداث شده یا در حال احداث پروژه گاپ

در سال ۲۰۰۸ و در دوران نخست‌وزیری رجب طیب اردوغان، برنامه عمل گاپ برای تسریع انجام آن مصوب شد. سدهای کبان^۳ (۱۹۷۴)، کاراکایا^۴ (۱۹۸۷) و آتاتورک^۵ به‌عنوان پنجمین سد بزرگ جهان با ۴۸ میلیارد و ۷۰۰ میلیون مترمکعب گنجایش (۱۹۹۲) (skyscrapercity,)، کرال قیزی^۶ (۱۹۹۷)، باتمان (۱۹۹۸)، بیره جیک^۷ (۲۰۰۰)، ایلیسو^۸ (۲۰۲۰)، آبی هاران (۲۰۰۹)، سیلوان^۹ (۲۰۱۱)، کانال کرال قیزی (۲۰۱۲) و تونل آبی سوروج (۲۰۱۴) در چارچوب پروژه گاپ بر روی دجله و فرات احداث شده‌اند.

1. Kilis
2. Şırnak
3. Keban
4. Karakaya
5. Atatürk
6. Kralkızı
7. Birecik
8. Ilisu
9. Silvan

اجرای طرح «دپ»^۱ یا آناتولی شرقی - پروژه متأخر و گسترده سدسازی ترکیه - از سال ۱۹۹۸ شروع شده است و برخلاف گاپ، ترکیه برای جلوگیری از ایجاد جو بین‌المللی علیه آن در انتشار اطلاعات آن سخت‌گیری می‌کند. وزارت امور خارجه ترکیه رسماً بر انتشار اسناد و مدارک آن نظارت دارد. به‌همین دلیل آمارهای متفاوتی از احداث ۱۰ تا ۹۰ سد و طرح آبیاری در قالب پروژه داپ مطرح شده است. پروژه داپ که بخش عمده‌اش روی حوضه ارس و کورا^۲ ساخته می‌شود، به‌طور مستقیم بر ایران، ارمنستان و جمهوری آذربایجان تأثیرگذار است. از جمله سدهای در حال احداث در قالب پروژه داپ می‌توان به سدهای کاراکورت، سویلمز، نارین قلعه^۳ اشاره کرد.

با توجه به گستردگی سدسازی‌های ترکیه در قالب پروژه‌های گاپ و داپ بر روی رودخانه‌های دجله، فرات، ارس و کورا و با توجه به اینکه ترکیه به‌لحاظ سرچشمه رودخانه‌های مشترک، کشور بالادست عراق، سوریه، ایران، ارمنستان و جمهوری آذربایجان محسوب می‌شود، این پژوهش به‌دنبال پاسخ به این سؤال است که این پروژه‌ها از منظر حقوق بین‌الملل چه وضعیتی دارند؟ و رویکرد رسانه‌های برون‌مرزی در این خصوص چگونه باید باشد؟

پیشینه پژوهش

در خصوص پروژه گاپ و داپ مقالاتی منتشر شده است که تعدادی از آنها در جدول زیر آمده است.

ردیف	عنوان	نویسندگان	محور اصلی
۱	تهدیدها و تعهدات زیست‌محیطی دولت ترکیه در اجرای پروژه گاپ نسبت به آثار سوء زیست‌محیطی در ایران	نرگس اکبری، علی مشهدی	بررسی تهدیدها و تعهدات زیست‌محیطی دولت ترکیه در اجرای پروژه گاپ
۲	پروژه آناتولی جنوب شرقی در بستر بحران هویت ملی ترکیه	اعظم محمدی‌خسروی و همکاران	تأثیر پروژه گاپ بر بحران هویت و هویت کردها در ترکیه به‌عنوان بخشی از راهبرد ترکیه برای حل بحران هویت و از بین بردن هویت کردی

1 . East Anatolian Project (Doğu Anadolu Projesi: DAP)

2 . Kura

3 . Karakurt, Swailms, Narin Qala

ردیف	عنوان	نویسندگان	محور اصلی
۳	منبع تعهد به ارزیابی آثار زیست‌محیطی فرامرزی در پروژه گاپ ترکیه	مهناز رشیدی و همکاران	منابع تعهد الزام‌آور ترکیه به ارزیابی آثار زیست‌محیطی پروژه گاپ براساس تحلیل اسناد و رویه قضایی بین‌المللی
۴	تأثیرات طرح راهبردی آناتولی جنوب شرقی ترکیه بر امنیت جمهوری اسلامی ایران	علی فرهادی	تبیین تأثیر طرح آناتولی جنوب شرقی بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران از منظر زیست‌محیطی، اجتماعی و ژئوپلیتیکی
۵	هیدروپلیتیک پروژه گاپ ترکیه و تأثیر آن بر امنیت زیست‌محیطی عراق و سوریه	سیدسروش اسداللهی، یاشار ذکی	تأثیر پروژه گاپ بر کاهش آب دجله و فرات و صدمات آن به امنیت زیست‌محیطی عراق و سوریه و پیامدهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آن در این دو کشور
۶	خلاء معاهداتی؛ لزوم کنکاش در تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در فرایند سدسازی از دیدگاه حقوق بین‌الملل	احمدرضا توحیدی، مهدی کیخسروی	تبیین قواعد ناظر بر سدسازی دولت‌ها از طریق بررسی وقایع حقوقی حوزه سدسازی نظیر قضیه گابچی‌کوو ناگیماروس، قضیه سد، پروژه سدسازی گاپ، سد کجکی و سد دوستی
۷	درهم تنیدگی آب، سیاست و محیط‌زیست در حوضه آبریز دجله و فرات	حجت میان‌آبادی، اعظم امینی	تبیین درهم تنیدگی جدی مسائل آب و محیط‌زیست با مسائل سیاسی و امنیتی در حوضه آبریز دجله و فرات و احتمال تغییر اثرات زیست‌محیطی حاصل از ایجاد سازه‌های آبی در این حوضه از فاز فنی - سیاسی به فاز نظامی - امنیتی
۸	آب و راهبرد هیدروهمون‌گرایی ترکیه در بین‌النهرین	بهنام سرخیل	تبیین نیات و راهبردهای ترکیه پیرامون نحوه مدیریت آب رودخانه‌های فراسرزمینی از منظر هیدروهمون‌گرایی
۹	مناقشات زیست‌محیطی کشورهای حوضه آبریز دجله و فرات نسبت به سدسازی ترکیه از منظر حقوق بین‌الملل	علی زارع، محمدحسین رضائی	تبیین مناقشات و ادعاهای مطرح شده توسط دولت‌های پایین‌دست نسبت به سدسازی‌های ترکیه در دجله و فرات و قواعد بین‌المللی حاکم بر این حوضه آبریز و تعهدات دولت بالادست
۱۰	لزوم رژیم‌سازی بر اساس مدیریت یکپارچه منابع آب؛ مطالعه موردی: حوضه کر- ارس	احمد کاظم‌زاده، شهروز ابراهیمی	بررسی ضرورت‌های اجرای مدیریت یکپارچه منابع آب و رژیم آبی منطقه‌ای در حوضه آبریز ارس - کر

ردیف	عنوان	نویسندگان	محور اصلی
۱۱	مسئولیت بین‌المللی ترکیه ناشی از اجرای پروژه گاپ با تأکید بر حقوق بین‌الملل محیط‌زیست	علی رضایی، عسکر جلالیان	بررسی خسارات شدید پروژه گاپ بر محیط‌زیست و حیات اقتصادی و اجتماعی منطقه و چگونگی مسئولیت بین‌المللی دولت ترکیه از منظر حقوق بین‌الملل
۱۲	پروژه آناتولی جنوب شرقی آناتولی در ترکیه: دیدگاهی جایگزین درباره دلایل اصلی اجرای گاپ	آردا بلگین ^۱	ارایه یک روایت جایگزین به‌جای روایت رسمی ترکیه در خصوص اهداف اصلی پروژه گاپ با محوریت تغییر وضعیت سیاسی، اجتماعی، جمعیتی و فرهنگی مناطق جنوب شرق ترکیه
۱۳	تولید برق آبی بدون تخریب محیط‌زیست: مطالعه موردی سد ایلیسو و حصن کیف ^۲	امراه یالچین ^۳	ارایه راهکار برای جلوگیری از تبعات زیست‌محیطی و فرهنگی سد ایلیسو
۱۴	مبارزه بر سر سد ایلیسو ترکیه: پیوندهای امنیتی داخلی و بین‌المللی	جی. وارنر ^۴	امنیتی‌سازی آب توسط ترکیه و نقش اعتراضات داخلی و بین‌المللی در توقف و کاهش سرمایه‌گذاری خارجی در سد ایلیسو
۱۵	عدالت زیست‌محیطی؛ سدها و جابجایی جمعیت در منطقه جنوب شرقی آناتولی	اوکتین شوکت ^۵	تأثیرات اجتماعی گاپ و ابعاد نقض عدالت زیست‌محیطی توسط آن

بررسی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که در خصوص موضوع داپ در زبان فارسی تنها دو مقاله آن هم با ارتباط غیرمستقیم با موضوع وجود دارد که موضوع آنها رژیم‌سازی برای مدیریت یکپارچه منابع آب حوضه آبریز ارس و راهبرد هیدروهمون‌گرایی ترکیه است. در خصوص پروژه گاپ اگرچه مقالات متعددی وجود دارد ولی این مقالات عمدتاً به ریشه‌های اختلافات ترکیه با عراق و سوریه در خصوص دجله و فرات، تأثیرات هیدروپلیتیک ترکیه بر امنیت زیست‌محیطی عراق و سوریه و پیامدهای پروژه گاپ پرداخته و یا از پرداختن به نقض حقوق بین‌الملل

1. Arda Bilgen
2. Hasankeyf
3. Emrah Yalcin
4. Jeroen Warner
5. Ökten Sevket

محیط‌زیست خودداری یا اینکه به‌صورت گذرا به این موضوع پرداخته‌اند. در نتیجه، نوآوری این مقاله از یک‌سو نگاه به پروژه‌های گاپ و داپ از منظر نقض قواعد حقوق بین‌الملل به‌ویژه در حوزه محیط‌زیست و حقوق بشر و از سوی دیگر رویکرد رسانه‌ای، ارایه پیشنهادها و توصیه‌های رسانه‌ای در این زمینه به رسانه‌های برون‌مرزی است.

حقوق بین‌الملل و اصل منع استفاده زیان‌بار از محیط‌زیست

حقوق بین‌الملل محیط‌زیست به‌عنوان یکی از شاخه‌های حقوق بین‌الملل عمومی برای حفاظت از محیط‌زیست و مقابله با چالش‌های محیط‌زیستی از طریق وضع و اجرای قواعد حقوقی الزام‌آور و غیرالزام‌آور توسط جامعه جهانی شکل گرفته و در چند دهه اخیر از نظر محتوایی، شکلی و ساختاری توسعه یافته است (جوادی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۳۱). رویه دهه‌های اخیر نشان می‌دهد اصول عمومی حقوق بین‌الملل محیط‌زیست مورد پذیرش اکثریت دولت‌ها قرار گرفته و به قواعد عرفی و لازم‌الاجرا تبدیل شده‌اند. دو اصل «عدم‌استفاده زیان‌بار از محیط‌زیست» و «مسئولیت دولت‌ها در قبال ایجاد خسارات زیست‌محیطی در قلمروهای دولت‌های دیگر» در این حقوق، حائز اهمیت است (Mackiello, 2009: 258). از دید وود ناند^۱ تعهد دولت‌ها برای عدم‌ایجاد آسیب‌های زیست‌محیطی فرامرزی یک قاعده عرفی است که تعهد دولت‌ها در آن «تعهد به نتیجه» است و نقض آن منجر به مسئولیت شدید می‌شود (Mackiello, 2009: 260). در عین حال اصل «عدم‌استفاده زیان‌بار از محیط‌زیست» ارتباط تنگاتنگ با اصل «حسن همجواری» دارد. بر همین اساس رأی داوری در قضیه دریاچه لانو^۲ میان فرانسه و اسپانیا، ضمن تأکید بر یک لطمه شدید به منافع قلمرو همسایه، نشان داد که اعمال اصل «استفاده غیرزیان‌بار از سرزمین» دامنه اجرایی مطلق ندارد. قاعده بنیادین حقوق بین‌الملل در خصوص «حسن همجواری» می‌تواند به ورای مرزهای مشترک تسری پیدا کند (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۸۶: ۶۶).

در دو دهه گذشته، قواعد محیط‌زیست به‌طور فزاینده‌ای با حقوق بشر پیوند خورده است و محققان از یک حق بشری ویژه با عنوان «حق دسترسی به آب و هوای سالم» برای تبیین این موضوع نام می‌برند که می‌توان آن را «حقوق بشر زیست‌محیطی» نام‌گذاری کرد (Weiss, 2011: 15). کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سازمان ملل با اشاره به تفسیر عمومی

1. Ved Nanda
2. Llano

شماره ۱۵ این کمیته در مورد «حق بر آب» و با اشاره به سدسازی‌های ترکیه، به صراحت بیان می‌کند که «دولت‌های عضو باید به بهره‌مندی سایر کشورها از «حق بر آب» احترام بگذارند (CESCR, 2011: 31). منشور بین‌المللی حقوق بشر و همچنین قوانین ملی بسیاری از کشورها بر حق دسترسی به آب و هوای سالم و زندگی در محیط عاری از آلودگی تأکید کرده‌اند.

فقدان مقررات قراردادی بین‌المللی درخصوص تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در فرایند سدسازی باعث شده است که برخی از دولت‌ها با استناد به دکترین حاکمیت مطلق سرزمینی، سدهای بی‌شماری در قلمرو سرزمینی خود بسازند (توحیدی و کیخسروی، ۱۳۹۸: ۳۸۵). بر همین اساس، در چند دهه اخیر تمسک به قواعد عرفی حقوق بین‌الملل با محوریت «منع استفاده زیانبار از محیط‌زیست» در جامعه بین‌المللی افزایش یافته است.

امروزه تعهد به اجرای ارزیابی آثار زیست‌محیطی در پروژه‌هایی که ظرفیت ایجاد آسیب مهم فرامرزی دارند، به‌عنوان یک تعهد عرفی الزام‌آور شناخته و برای همه کشورها لازم‌الاجرا شده است (رشیدی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۱۷). این موضوع موجب چرخش از «رهیافت آب» و رویکرد «حاکمیت مطلق بر منابع آبی» به «رهیافت حوضه رودخانه‌ای» در مدیریت منابع آبی و رویکرد «حاکمیت محدود سرزمینی» شده است. رهیافت حوضه^۱، انتقال از مرزهای اداری به مرزهای هیدروگرافیک در مدیریت منابع آب را شامل می‌شود. در این رهیافت، رودخانه یک پیکره و واحد تلقی می‌شود و طرح‌های حوضه رودخانه مطابق دستورالعمل آب اتحادیه اروپا^۲ توسعه می‌یابد که شامل مطالعه مشخصات فیزیکی، شیمیایی و هیدرومورفولوژی^۳ حوضه‌های رودخانه، شناسایی تأثیرات، تحلیل اقتصادی استفاده آب و نظایر آن است (Tkhillava, 2015: 10).

با توجه به عدم انعقاد معاهده چندجانبه و جامع بین کشورهای حوضه آبریز دجله و فرات، شناسایی قواعد بین‌الملل عرفی حاکم بر این حوضه آبریز، برای تعیین حدود و ثغور حقوق و تعهدات این کشورها در مناقشات فی‌مابین اجتناب‌ناپذیر است (زارع و رضانی‌قوام‌آبادی، ۱۴۰۰: ۱۹۷). این موضوع در خصوص حوضه آبریز ارس نیز صدق می‌کند. در این روند کاربست مفهوم نظری اصل «منع استفاده زیان‌بار از محیط‌زیست» اهمیت دارد چرا که این قاعده مهمترین قاعده عرفی و الهام‌بخش مفاد بسیاری از کنوانسیون‌های بین‌المللی در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست است.

1. Basin Approach
2. Water Framework Directive (WFD) EU
3. Hydromorphology

۱. تبعات پروژه گاپ

پروژه گاپ علیرغم بازنمایی مثبت آن در رسانه‌های ترکیه، تبعات زیست‌محیطی گسترده‌ای متوجه کشورهای عراق، سوریه و ایران می‌کند که مهمترین آنها عبارتند از:

۱-۱. ایجاد ریزگردها در عراق، سوریه و ایران

دولت ترکیه با افتتاح سدهای مختلف از جمله سد آتاتورک بر رود فرات و سد ایلیسو بر روی دجله باعث بحران نابودی کشاورزی در کشورهای سوریه و عراق و تشدید روند خشک شدن تالاب هورالعظیم شده است. آب رودخانه‌های دجله و فرات به واسطه سدسازی‌های ترکیه کم شده و دشت بین‌النهرین رطوبت خود را از دست داده و به منبعی برای تولید گردوغبار تبدیل شده است. تحقیقات برنامه آب سازمان ملل نشان می‌دهد که عراق و سوریه همچنان تا سال‌ها در معرض ریزگردها قرار خواهند داشت. با اتمام طرح گاپ، با تشدید بحران تولید ریزگردها، امنیت زیست‌محیطی جنوب غرب ایران با مخاطره مواجه خواهد شد (فرهادی، ۱۳۹۹: ۱۸۵).

۲-۱. کاهش حق آبه عراق و سوریه

ظرفیت ذخیره‌سازی‌ها و سدهای ترکیه روی دجله ۱۷،۶ میلیارد مترمکعب و متوسط جریان سالانه رودخانه دجله در نزدیکی مرز ترکیه و عراق حدود ۱۶،۸ میلیارد مترمکعب است. این رقم نشان می‌دهد که ترکیه قادر است همه آورد حاصل از رودخانه دجله را در این کشور ذخیره کند. ظرفیت ذخیره سدهای ترکیه روی فرات حدود ۹۵ تا ۱۰۰ میلیارد مترمکعب اعلام شده است و تنها مجموع ظرفیت دو سد کبان و آتاتورک به ۷۹،۶ میلیارد متر مکعب می‌رسد. حال آنکه متوسط آورد سالانه رودخانه فرات در کل حوضه حدود ۳۰ میلیارد مترمکعب است. در مجموع، ظرفیت سدها و سازه‌های احداث شده ترکیه روی رودخانه‌های دجله و فرات بیش از ۱،۵ برابر کل آورد این حوضه است (کاظم‌زاده و شفیعی، ۱۴۰۰: ۱۰۲). نتایج مطالعات نشان می‌دهد که ظرفیت سدها و سازه‌های احداث شده کشورهای ساحلی بر روی رودخانه فرات بیش از سه برابر آورد کل سالیانه این حوضه و ظرفیت این سازه‌ها بر روی رودخانه دجله حدود ۵ برابر است (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸: ۵۴).

۳-۱. از میان رفتن گونه‌های بومی و برخی از آبزیان خلیج فارس

با ادامه کاهش آب دجله و فرات، زیست‌بوم‌های ارزشمند کنار رودخانه‌ای که زیستگاه شمار زیادی از گونه‌های در معرض خطر است، از بین خواهد رفت. با کاهش ورود آب‌های شیرین و

عدم‌تغذیه سفره‌های زیرزمینی، شوری و آلودگی لایه‌های آبدار زیرزمینی افزایش خواهد یافت. آب‌های شور خلیج فارس به‌دلیل کاهش حجم ابروندود به سمت بصره نفوذ خواهند یافت و کیفیت آب‌های این منطقه را کاهش خواهند داد. در نتیجه، مرگ‌ومیر انواع جانوران از جمله ماهی‌ها افزایش خواهد یافت؛ تا جایی که از دهه ۱۹۹۰ تاکنون جمعیت ماهی‌های این منطقه به نصف کاهش یافته است. همچنین با کم شدن آب ورودی ابروندود به خلیج فارس غلظت نمک در خلیج فارس بالا می‌رود و با نابودی سواحل مرجانی و اکوسیستم با ارزش آن بسیاری از آبزیان از جمله آبزی صنعتی میگو و بسیاری از انواع ماهی‌های صنعتی امکان ادامه حیات در آب‌های جنوبی ایران را نخواهند داشت. بررسی‌ها نشان می‌دهد که بیشترین تأثیرات احداث سد بر روی دجله و فرات، بروز درگیری‌های سیاسی، نابودی امنیت غذایی، جابجایی جمعیت، خشک شدن تالاب هورالهوریزه- هورالعظیم و نفوذ آب شور به خلیج فارس خواهند بود (متقی و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۰۳).

۴-۱. بحران کشاورزی، بیکاری و از بین بردن امنیت غذایی

با کاهش آب‌های ورودی به عراق و سوریه، بخش کشاورزی و دامپروری این کشورها نیز آسیب جدی دیده و واردات انواع مختلف مواد غذایی افزایش یافته است. سد ایلیسو از ورود ۵۶ درصد منابع آب دجله به خاک عراق و سوریه جلوگیری کرده و باعث شده است که بیش از شش و نیم میلیون هکتار از اراضی کشاورزی این دو کشور نابود شود. پروژه گاپ ضمن کاهش حق‌آبه شرب عراق و سوریه، با توسعه مناطق بیابانی در این دو کشور، توسعه انسانی، اقتصادی و اجتماعی آنها را با چالش روبه‌رو کرده و باعث بیکاری کشاورزان، مهاجرت و تغییر شرایط اقلیمی شده است (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸: ۶۳). آمارها نشان می‌دهد که در داخل ترکیه نیز تخلیه روستاها و مهاجرت بیش از ۲۰۰ هزار نفر به‌دلیل احداث سد، موجب افزایش بیکاری در این منطقه شده است (قلیان، ۱۳۹۶).

۲. تبعات پروژه داپ

مهمترین سدهایی که ترکیه در قالب پروژه آناتولی شرقی (داپ) بر روی رودخانه فرامرزی ارس برنامه‌ریزی کرده و یا در حال احداث است، عبارتند از:

نام سد	استان (شهرستان)	ظرفیت تولید (مگاوات در سال)
کاراکورت ^۱	قارص (ساری قامیش)	۱۱۰
سویلمز ^۲	ارزروم (کارایازی)	۳۶
نارین قلعه	قارص (کاغیزمان)	۳۴
صفاکوی ^۳	قارص (کاغیزمان)	۳۳
سراپ ^۴	قارص (کاغیزمان)	۲۹
یاغمور ^۵	قارص (کاغیزمان)	۲۴
سنا ^۶	قارص (کاغیزمان)	۲۱
توزلوجا ^۷	ایغدیر (توزلوجا)	۲۰
گوزه ^۸	ارزروم (تکمان)	۱۷
قارص قلعه ^۹	قارص (کاغیزمان)	۱۷
ناژان	قارص (کاغیزمان)	۱۵
آغابیی ^{۱۰}	قارص (کاغیزمان)	۱۵
مرت ^{۱۱}	ارزروم (کوپروکوی)	۱۰
پینار ^{۱۲}	ارزروم (تکمان)	۶

با توجه به قرار داشتن سرچشمه‌های رود ارس در ترکیه، تکمیل داپ و احداث این تعداد سد، تبعات متعددی علیه کشورهای پایین‌دست به‌ویژه ایران خواهد داشت که عبارتند از:

۲-۱. کاهش حق‌آبه ایران از ارس

تکمیل سد‌های در حال احداث ترکیه بر روی ارس و بهره‌برداری از آنها در یک دهه آینده، باعث کاهش چهار حق‌آبه شهری (شرب)، کشاورزی، صنعتی و زیست‌محیطی ایران از ارس خواهد شد که

1. Karakurt
2. Söylemez
3. Sefaköy
4. Serap
5. Yağmur
6. Sena
7. Tuzluca
8. Göze
9. Kars Kale
10. Ağabey
11. Mert
12. Pınar

تبعات منفی اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی خواهد داشت. از چندسال پیش ترکیه در حال ساخت سد کاراکورت (گرگ سیاه) با ظرفیتی بالغ بر ۱ میلیارد و ۶۰۰ میلیون متر مکعب در منطقه ساری گامیش^۱ است. این سد با ارتفاع ۱۲۴ متر قادر است علاوه بر تأمین آب شرب منطقه دشت ایغدیر^۲ استان قارص، ۱۰۰ مگاوات برق تولید کند (Yakar, 2013: 59). ترکیه به این قانع نشده و در پی ساخت سد دیگری بنام توزلوجا^۳ است. به نظر می‌رسد با تکمیل و بهره‌برداری از این سدها، کشورهای پایین‌دست ارس تحت فشار قرار خواهند گرفت و در بلندمدت، همان نتایج تلخی به بار خواهد آمد که با اجرای طرح گاپ بر مسیر دجله و فرات در عراق و سوریه رقم خورد. اگرچه رژیم آبی دوجانبه به‌جا مانده از دوران شوروی کماکان استمرار یافته و به توافقنامه‌های دوجانبه جدید میان کشورهای ساحلی گسترش یافته است اما از آنجا که ماهیت رودخانه ارس از «مرزی» به «فرامرزی» تغییر یافته است، رژیم حقوقی دوجانبه نمی‌تواند، پاسخگوی نیازها و چالش‌های کنونی و آتی در حوضه ارس باشد (کاظم‌زاده دولت‌آبادی و ابراهیمی، ۱۴۰۱: ۳۳).

۲-۲. به‌خطر افتادن امنیت آب شرب آذربایجان شرقی

نیاز آبی استان آذربایجان شرقی با محوریت تبریز ۱۴ هزار و ۵۷۰ لیتر بر ثانیه است. بر اساس مطالعات دو دهه اخیر، حتی در صورت تداوم حفر ۲۰ تا ۳۰ حلقه چاه عمیق در سال و ترمیم شبکه‌های آبرسانی از جمله شبکه انتقال آب نهند^۴ به تبریز و اصلاح الگوی مصرف، انتقال آب ارس به تبریز به‌عنوان حیاتی‌ترین و مهمترین طرح تأمین آب این شهر مطرح است. به‌این منظور خط ۱۳۵ کیلومتری انتقال آب ارس به تبریز و شهرها و روستاهای در مسیر، از سال ۱۳۹۲ در دست احداث است و بیش از ۳۵ کیلومتر آن لوله‌گذاری شده است (ایمانلو، ۱۴۰۰). طرح‌های سدسازی ترکی بر روی ارس و کاهش آب ورودی به این رودخانه، چشم‌انداز تأمین آب شرب استان آذربایجان شرقی با محوریت شهر تبریز را با چالش جدی مواجه خواهد ساخت.

۲-۳. تأثیر منفی بر دریاچه ارومیه

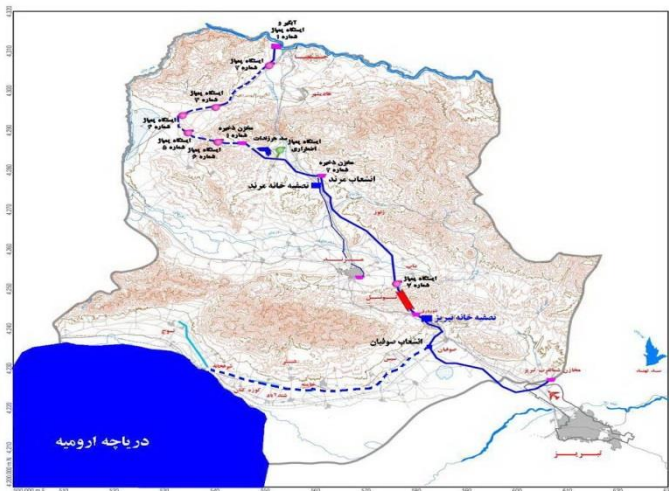
مطالعات طرح انتقال آب ارس به شمال شرق دریاچه ارومیه از سال ۱۳۸۵ (۲۰۰۶ م) آغاز و در ۱۳۹۰ (۲۰۱۱) تأیید و در ۲۶ مرداد ماه ۱۳۹۲ (۱۷ اوت ۲۰۱۷) توسط وزیر وقت نیرو کنگزنی

1. Sarykamysh
2. Iğdır
3. Tuzluja
4. Nahand

شد. این طرح که شرکت آب منطقه‌ای آذربایجان شرقی متولی اصلی اجرای آن است، شامل آب‌گیری در حاشیه رودخانه ارس در محدوده جلفا با ظرفیت ۳۰۰ میلیون مترمکعب در سال است. اولویت اول این پروژه، تأمین نیازهای آب شرب ۲۲ شهر و ۲۸۶ روستای محدوده طرح، اولویت دوم جبران کسری سفره‌های آب زیرزمینی و تعادل بخشی تراز دریاچه ارومیه و اولویت سوم آن بهبود اراضی کشاورزی موجود در محدوده طرح به روش آبیاری مدرن است (عزیزی‌راد، ۲۱ شهریور ۱۴۰۰). کاهش آب ارس به واسطه پروژه داپ، انتقال آب به دریاچه در حال خشک شدن ارومیه را تضعیف یا حتی منتفی خواهد کرد.

یکی از آثار فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، کاهش عملی سهمیه ایران از آب ارس به‌رغم توافق‌نامه‌ها و شیوه‌نامه‌های موجود میان ایران و شوروی است که در آنها بر بهره‌برداری مساوی از آب‌های مرزی از جمله ارس، تأکید شده است. علت این امر، ظهور دو کشور ارمنستان و جمهوری آذربایجان در ساحل ارس است که هر یک از حق بهره‌برداری ۵۰ درصدی از آب ارس برخوردارند و لذا سهمیه ایران در مقایسه با قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی بسیار کاهش یافته است تا جایی که گفته می‌شود سهم ایران به یک‌سوم کاهش پیدا کرده است (پاک‌نژاد و همکاران، ۱۳۸۹: ۹۴). علیرغم این، جمهوری آذربایجان و ترکیه با طرح انتقال آب ارس به دریاچه ارومیه مخالفت کرده‌اند. به‌رغم این، رسانه‌های این دو کشور طی یک دهه اخیر پروپاگاندای سیاه علیه ایران به دلیل خشک شدن دریاچه ارومیه راه انداخته‌اند.

شکل شماره ۲- طرح انتقال آب ارس به تبریز و دریاچه ارومیه

۴-۲. بحران کشاورزی و به‌خطر افتادن امنیت غذایی در شمال‌غرب

بخش قابل توجهی از آب کشاورزی در منطقه شمال‌غرب ایران از جمله دشت مغان از ارس تأمین می‌شود. «پروژه کشت و صنعت مغان» در تأمین امنیت غذایی استان‌های آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل، گیلان و صادرات محصولات کشاورزی به کشورهای قفقاز و روسیه نقش مهمی دارد. برای این پروژه (در سطح ۴۷ هزار هکتار)، در استان اردبیل در سال ۹۸ از محل اعتبارات صندوق توسعه ملی یک میلیارد دلار هزینه شده است. در قالب این پروژه علاوه بر استقرار زیرساخت‌های پیشرفته آبیاری در منطقه، آب رود ارس از طریق کانال‌ها به اراضی کشت و صنعت مغان منتقل می‌شود. با تکمیل پروژه داب، از حاصلخیزی اراضی کشاورزی در دشت مغان و سایر اراضی مشروب از ارس، بشدت کاسته خواهد شد. استان اردبیل به‌خصوص دشت‌های شهرهای اردبیل و مغان به‌شدت به آب رودخانه مرزی ارس وابسته است. افزایش زیاد جمعیت در این استان و مهاجرپذیر بودن آن در سطح کشور، نیاز روزافزون این استان را به آب بیشتر به‌دلیل تأمین مواد غذایی این منطقه، افزایش داده است (پاک‌نژاد و فرجی‌راد، ۱۳۸۹: ۷۹).

از این منظر «پروژه داب» تهدیدی برای کشاورزی و امنیت غذایی شمال‌غرب ایران است. برخلاف پروژه گاپ که عمده هدف آن تولید برق به‌دلیل فقر ترکیه از منظر انرژی فسیلی است، هدف اصلی پروژه داب، توسعه کشاورزی در شرق آناتولی است. دولت ترکیه با افزایش بودجه این طرح در برنامه «بودجه و توسعه»، ۱۰۰ طرح آبیاری اراضی کشاورزی را در حوضه آبریز ارس در حال برنامه‌ریزی یا اجرا دارد (قریشی، ۱۴۰۱). میزان وابستگی ایران به آب‌های فرامرزی حدود ۷ درصد است اما این وابستگی در مواردی خاص همچون دشت مغان به ۸۰ درصد می‌رسد. آن قسمت از حوضه ارس که در ساحل سمت راست رودخانه و در استان‌های آذربایجان غربی، آذربایجان شرقی، اردبیل و بخش کوچکی از استان گیلان واقع است، حدود ۴۱ درصد از مساحت کل حوضه ارس را تشکیل می‌دهد (آزادبخت و نوروزی، ۱۳۸۷: ۱۴۹).

۵-۲. افزایش بیکاری و کاهش سرمایه‌گذاری و تشدید مهاجرت در شمال‌غرب

منطقه شمال‌غرب ایران با مزیت‌های فراوان اقتصادی، طبیعی، گردشگری، تجاری و صنعتی و به‌دلیل همسایگی با جمهوری آذربایجان، ارمنستان، جمهوری خودمختار نخجوان، ترکیه و عراق، قرار گرفتن در مسیر اروپا، دارا بودن بیش از ۹ میلیون نفر جمعیت، ۱۲۲ هزار و ۶۰۰ کیلومتر

مربع وسعت، زمینه‌های متنوع برای سرمایه‌گذاری دارد. به طوری که حدود هفت درصد تولید ناخالص ملی ایران را به خود اختصاص داده است. بر همین اساس نرخ بیکاری در استان آذربایجان شرقی، در بهار ۱۴۰۱، ۷٫۴ درصد بوده است که مقایسه آن با نرخ بیکاری کل کشور (۹٫۲ درصد)، برای این استان وضعیت بهتری در مقایسه با سایر استان‌ها ترسیم می‌کند. سهم بخش کشاورزی در اشتغال در استان آذربایجان شرقی ۲۱٫۲ درصد، در استان اردبیل ۳۰ درصد و در استان آذربایجان غربی ۳۳ درصد است (گل‌محمدی، ۱۴۰۱). با توجه به سهم کشاورزی در اشتغال در شمال غرب ایران، بروز خشکسالی و بحران کشاورزی متأثر از پروژه داپ در دو دهه آینده، موجب افزایش تصاعدی بیکاری و شکل‌گیری پدیده مهاجرت در سه استان اردبیل و آذربایجان‌های شرقی و غربی خواهد شد.

۶-۲. بروز پدیده غبار و ریزگردها در شمال غرب

برخلاف پروژه گاپ که به دلیل بیابان‌زایی در میلیون‌ها هکتار از اراضی سوریه و عراق، به صورت غیرمستقیم به ایران آسیب می‌رساند، پروژه داپ ایران را مستقیماً تحت تأثیر قرار می‌دهد. تبعات پروژه گاپ برای ایران بیشتر به صورت عدم تأمین حق‌آبه زیست‌محیطی است که منجر به پدیده گردوغبار می‌شود. حال آنکه سدسازی‌های ترکیه در پروژه داپ، به صورت مستقیم حق‌آبه شرب، صنعت، کشاورزی و محیط‌زیست ایران در حوضه آبریز فرامرزی ارس و حق‌آبه محیط‌زیستی دریای کاسپین را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به طوری که تأثیر آن بر ایجاد پدیده غبار در منطقه شمال غرب ایران در آینده، بیشتر از تأثیر آب‌گیری سد کمال‌خان افغانستان بر خشکی سیستان و بلوچستان برآورد می‌شود. ایران در دجله و فرات، از نظر آبی، کشور بالادست و از نظر محیط‌زیستی و گرد و غبار در پایین‌دست قرار دارد اما در حوضه ارس ایران کشور پایین‌دست محسوب می‌شود که کشاورزی، صنعت، محیط‌زیست و حتی آب شرب آن در برخی از شهرهای شمال غرب به‌طور مستقیم به این رودخانه وابسته است، لذا اثرات منفی پروژه آناتولی شرقی (داپ) بر ایران گسترده‌تر، طولانی‌تر و عمیق‌تر از اثرات گاپ می‌باشد؛ اگرچه تحت تأثیر اعمال سانسور شدید در ترکیه در خصوص اخبار این طرح، در رسانه‌ها کمتر به این موضوع پرداخته می‌شود.

۷-۲. به چالش کشیدن بهره‌وری سد خدآفرین و دیگر سدهای روی ارس

سدخاکی خدآفرین با حجم مخزن یک میلیارد و ۶۲۰ میلیون مترمکعب، قابلیت آبیاری ۸۰ هزار هکتار از اراضی پایاب دشت مغان را دارد. این سد براساس توافقنامه منعقد شده بین ایران و جمهوری

آذربایجان باید به صورت مشترک میان دو کشور احداث می‌شد اما به دلیل اینکه اراضی شمال سد خداآفرین تا آبان ۱۳۹۹ در اشغال جدایی‌طلبان جمهوری خودخوانده قره باغ بود، ایران به‌تنهایی نسبت به تکمیل آن اقدام کرد اما براساس توافق صورت گرفته، هرکدام از دو طرف، ۵۰ درصد سرمایه‌گذاری در آن را تقبل کرده‌اند و درآمد حاصل از آن نیز به صورت مساوی میان دو کشور تقسیم می‌شود. سهم استان اردبیل از آبیاری پایاب این سد ۳۶ هزار و ۷۰۰ هکتار و سهم استان آذربایجان شرقی نیز ۵ هزار و ۳۰۰ هکتار است. اراضی پایاب سد خداآفرین برای ۱۵ هزار نفر اشتغال دائم ایجاد می‌کند. این سد بزرگترین سازه در ارس است که بیشترین ضربه را از پروژه داپ ترکیه می‌بیند، اما برخلاف ایران، جمهوری آذربایجان به دلیل محور قراردادن مباحث قومی در روابط با ترکیه، تاکنون به تبعات منفی که پروژه داپ متوجه سد خداآفرین می‌کند، اعتراض نکرده است، حال آنکه جمهوری آذربایجان به دلیل عبور رود کورا از آن و همجواری با رود ارس و داشتن بیشترین جمعیت در قفقاز، از رویکردهای آبی ترکیه در هر دو رودخانه آسیب می‌بیند.

اتحاد جماهیر شوروی و دو کشور ایران و ترکیه در خصوص تقسیم پنجاه‌پنجاه آب‌های مرزی توافق‌نامه‌هایی امضاء کرده بودند. در پی فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، ارمنستان و ایران توافق کردند به طور برابر از آب ارس برداشت کنند. ترکیه و ارمنستان نیز بر اساس موافقتنامه ۱۹۲۷ میان شوروی و ترکیه توافق کردند هر یک به‌طور برابر ۷۹۰ میلیون مترمکعب از رودخانه ارس برداشت کنند (کاظم‌زاده و شفیعی، ۱۴۰۰: ۱۰۹). پروژه داپ علاوه بر سد خداآفرین و کاهش حق‌آبه ایران، ارمنستان و جمهوری آذربایجان، بر روی سدهای سومارلو^۱ ارمنستان و همچنین چهار سد ایران بر روی سرشاخه‌های ارس شامل سد سیلان (رود قره‌سو)، سد ماکو (رود زنگمار)، سد ستارخان (رود اهرچای) و سد ارس (رود ارس) تأثیر منفی خواهد گذاشت.

هیدروپلیتیک ترکیه در خصوص گاپ و داپ

ترکیه به‌عنوان یک کشور آب‌خیز و بالادست از منظر منابع آبی، ده ابرپروژه آبی با عناوین آناتولی جنوب شرقی (گاپ)، آناتولی شرقی (داپ)، آناتولی مرکزی، اگ‌گپ، توسعه ترکیه (تراگپ)، مرمره‌گپ، توسعه مدیترانه (آک‌دنیزگپ)، توسعه غرب دریای سیاه (باک‌گپ)، توسعه شرق دریای سیاه (دُکاپ) و دشت قونیه (کوپ) را دنبال می‌کند.

ترکیه در کنار اجرای پروژه داپ روی رودخانه ارس که تبعاتی متوجه ایران، ارمنستان و جمهوری آذربایجان می‌کند، در قالب گاپ، با احداث سدهای متعدد میزان آب فرات و دجله را برای سوریه و عراق به‌طور چشمگیری کاهش داده و موجبات اعتراض آنها را در پی داشته است. این دو کشور خواهان ایجاد یک توافقنامه و تقسیم عادلانه اند و این دو رود را بین‌المللی می‌خوانند، درحالی که ترکیه این دو را رودهای سرزمینی می‌داند (کرمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۹). ترکیه با تفسیر سنتی و منسوخ از اصل حاکمیت دولت‌ها معتقد است همان‌طور که منابع نفتی هر کشور متعلق به آن کشور است، منابع آبی هم که از ترکیه سرچشمه می‌گیرند، به این کشور تعلق دارند.

سلیمان دمیرل، نخست‌وزیر وقت ترکیه در سال ۱۹۹۲ تأکید کرد: «ما نمی‌گوییم منابع نفتی عراق و سوریه را به اشتراک بگذاریم. آن‌ها هم نمی‌توانند بگویند منابع آبی‌تان را به اشتراک بگذارید. این یک حق حاکمیتی است. ما حق داریم هر کاری که دوست داریم را در کشور خود انجام دهیم» (Turkish Ministry of Foreign Affairs, 1996). ترکیه رودهای بین‌المللی جاری در این کشور را به‌مثابه آب‌های داخلی خود فرض می‌کند که حق هر نوع بهره‌برداری از آن را دارد، بدون اینکه به ملاحظات کشورهای پایین‌دست حساسیت داشته باشد. این رویکرد، در حقوق بین‌الملل به نظریه «حاکمیت مطلق سرزمینی» مشهور است که از حدود یک قرن پیش منسوخ شده و در هیچ یک از مراجع بین‌المللی به آن استناد نشده است. اکنون نظریه «حاکمیت محدود سرزمینی»^۱، به‌عنوان یک نظریه میانه و معتدل، نظریه غالب و مورد پذیرش در بین دولت‌ها و محاکم قضایی و داوری‌های بین‌المللی بوده و قواعد بین‌المللی کنونی مانند کنوانسیون آب ۱۹۹۲ اروپا، کنوانسیون آب ۱۹۹۷ سازمان ملل و قواعد ۲۰۰۴ برلین بر اساس این نظریه تنظیم شده است (آوریده و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۱).

بر اساس نظریه «حاکمیت محدود سرزمینی» هر کشور ساحلی، حق استفاده از رودخانه‌های بین‌المللی جاری در کشور خود را دارد، به‌شرطی که سبب وارد آمدن خسارت بر قلمرو سرزمینی دولت‌های دیگر نشود (شیرازیان و خطیبی، ۱۳۹۴: ۷۷). هرچند دولت ترکیه در استفاده از رودهای بین‌المللی دجله، فرات و ارس به مطلق بودن حاکمیت خود استناد می‌کند اما با توجه به توسعه مداوم حقوق بین‌الملل، امروزه برداشت‌ها و دیدگاه‌های سنتی از حاکمیت مطلق هر دولت در بهره‌برداری و استفاده از منابع آبی مشترک منسوخ شده و با توجه به قواعد حقوق بین‌الملل

1. Limited Territorial Sovereignty

موجود و نیز شکل‌گیری قواعد بین‌المللی نوظهور محیط‌زیستی، حاکمیت دولت ترکیه در استفاده از رودهای بین‌المللی محدود و مقید گردیده است (زارع و رمضان‌قوام‌آبادی، ۱۴۰۰: ۱۵). براساس مواد ۵، ۶ و ۷ «کنوانسیون قانون بهره‌برداری‌های غیرکشتریانی از جریان‌های آبی بین‌المللی»^۱ موسوم به «کنوانسیون نیویورک» (۱۹۹۷)، کشورهای سرچشمه رودها حق احداث و اجرای پروژه‌های زیربنایی آبی را در بالادست رودخانه، به‌طوری که آسیب‌های جدی و مخرب به کشورهای پایین‌دست بزنند، ندارند.

با توسعه سیاست سدسازی ترکیه و افزایش اعتراضات به این رویکرد، نظیر اعتراض مردم آلمان به برنامه ترکیه برای احداث سد ایلیسو در ۲۰۰۹ که منجر به خروج شرکت‌های آلمانی از این پروژه شد، ترکیه با عدول نسبی از اصرار به مالکیت مطلق بر منابع آبی مشترک، اعلام کرده است در مطالعات سدها قواعد بین‌المللی از جمله اعلامیه ۱۹۹۲ ریو مبنی بر رعایت استانداردهای زیست‌محیطی، فرهنگی، انسانی و اقتصادی را مورد توجه قرار می‌دهد. همچنین کاهش آب ورودی به کشورهای پایین‌دست را مقطعی و محدود به دوره آب‌گیری مخازن سد می‌داند. این در شرایطی است که دبی^۲ آب ورودی دجله و فرات به عراق و سوریه از دو دهه اخیر به‌دلیل تداوم سدسازی‌های ترکیه همواره سیر نزولی داشته و پر شدن مخازن سدهای احداث شده، منجر به رهاسازی مقادیر کافی آبی نشده است.

ترکیه سالانه ۵۲۰ میلیارد مترمکعب آب از راه نزولات جوی دریافت می‌کند و دارای رودهای فراوان و پرآب است. مجموع مساحت دریاچه‌های این کشور (۳۰۰ دریاچه طبیعی و ۱۳۰ دریاچه مصنوعی) حدود ۹۲۵۰ کیلومترمربع است. ترکیه میزان بالایی از ذخیره آبی را در منطقه غرب آسیا (خاورمیانه) دارد و از جمله کشورهای منطقه است که بحران آب تهدیدی وجودی برای آنان به‌شمار نمی‌رود. این کشور با عطف به این مسئله و شناسایی بحران آینده منطقه و اهمیت آب در معادلات مربوط به نظم منطقه‌ای در غرب آسیا با اتخاذ پروژه‌ها و راهبردهایی مانند گاپ، می‌کوشد از مؤلفه آب به‌عنوان اهرمی سیاسی در مدیریت نظم منطقه بهره‌برداری کند (حمیدی و مزداخواه، ۱۴۰۱: ۴۴).

در چشم‌انداز نظریه‌های امنیتی به‌ویژه برای نئورئالیست‌ها، محیط‌زیست از منظر ابزاری تا آن حد اهمیت دارد که می‌تواند به‌عنوان یک سلاح به کار رود زیرا نبود منابع می‌تواند توانایی بالقوه و

1. Convention on the Law of the Non-navigational Uses of International Watercourses

۲. به میزان آب عبوری از یک ناحیه مشخص مانند رودخانه، دریاچه سد و کانال آب در مدت زمان مشخص، آب‌دهی یا دبی می‌گویند.

بالفعل دولت‌ها را تضعیف کند. سیاست بیشینه‌سازی قدرت منطقه‌ای موجب شده است تا آنکارا به دنبال ابزارسازی سیاسی منابع آبی با هدف اجرای راهبرد هیدروهمون‌گرایی برآید تا بتواند در بزنگاه‌های سیاسی تغییرات دلخواه را بر رفتار همسایگان و در نهایت معادلات و قواعد منطقه‌ای تحمیل نماید. هیدروهمون‌گرایی بخشی از پازل همون‌گرایی منطقه‌ای ترکیه در کنار برنامه‌هایی نظیر تبدیل شدن به هاب انتقال انرژی، قطب تولیدات فنی و مرکز تبادلات اصلی منطقه‌ای است تا آنکارا بتواند به اتکاء آن الگوهای آینده معادلات کلان منطقه‌ای را در برابر کنشگران اصلی همچون ایران تغییر دهد (سرخیل، ۱۴۰۰: ۹۷). در اواخر سال ۱۹۸۹ ترکیه اعلام کرد که از ۱۳ ژانویه ۱۹۹۰ برای پرکردن مخزن آب پشت سد آتاتورک، آب رودخانه فرات را به مدت یک ماه قطع خواهد کرد، در نتیجه سوریه از جریان آب فرات محروم ماند که سبب نگرانی دولت دمشق شد چون این تصور وجود داشت که ترکیه به تلافی کمک‌های سوریه به گروه جدایی طلب کُرد و همان‌طور که تورگوت اوزال، نخست‌وزیر وقت ترکیه^۱ در تابستان ۱۹۸۹ تهدید کرده بود، بخواهد سوریه را زیر فشار بگذارد (امامی، ۱۳۷۷: ۶۸۳). عراق و سوریه درخواست کردند که سد آتاتورک بدون توقف کامل رودخانه فرات آبیگری شود اما تورگوت اوزال اعلام کرد که فرات و دجله رودهای ترکی هستند و نباید با همسایگان مشترک تلقی شوند (Warner, 2012: 239).

به نظر می‌رسد ترکیه با کنترل آب‌های فرامرزی در سرشاخه‌های دجله، فرات، ارس و کورا، در کنار تولید برق و توسعه کشاورزی، به دنبال اهداف ژئوپلیتیکی مبتنی بر هیدروهمون و هیدروپاور^۲ در قبال سوریه، عراق، ایران، ارمنستان و گرجستان است. اهداف راهبردی ترکیه، بهره‌برداری از آب به عنوان یک عنصر ژئوپلیتیکی قدرت‌ساز در راستای اهداف ژئواکونومیک (توسعه داخلی و رسیدن به استانداردهای مورد نظر اروپا، همسو کردن کردها با دولت، بالابردن قدرت چانه‌زنی در معاملات انرژی در منطقه) و ژئواستراتژیک (تضعیف پ.ک.ک و همسایگان حامی آنها و عملیاتی کردن گفتمان نوعثمانی‌گرایی) است (پیشگاهی‌فرد و حبیبی، ۱۴۰۰: ۱۵۲). راهبرد هیدروهمون‌گرایی ترکیه به نوعی ساخت یک ژئوپلیتیک وحشت در غرب آسیا برای کشورهایی همچون سوریه، عراق و ایران است تا اساساً بتواند این کشورها را در مسئله امنیت و کمبود آب درگیر نماید و خود به ژئوپلیتیک قدرت‌ساز و مدل‌آفرینی در راستای بقای قدرت و

۱. تورگوت اوزال در سال‌های (۱۹۸۳-۱۹۸۹) نخست‌وزیر و در سال‌های (۱۹۸۹-۱۹۹۳) هشتمین رئیس‌جمهور ترکیه بوده است.

۲. Hydro Power, Hydrohegemon به معنای استفاده ابزاری از عنصر آب برای تحمیل قدرت بر دیگران در یک منطقه می‌باشد.

کسب ثروت دست یابد؛ یعنی کشوری باشد که در عین بحران‌سازی، می‌تواند خود این بحران را مدیریت کند و به‌عنوان یک دولت-کنشگر بحران‌زدا بازشناسی شود. چنین ادعایی در منطق روابط بین‌المللی بدین معنا است که ترکیه در منطقه غرب آسیا درصدد گذار از نظم چندقدرتی (چندبازیگری) به یک سیستم تک‌قدرتی (قدرت مرکزی) است (حمیدی و مزداخواه، ۱۴۰۱: ۵۲). قرائن حاکی از تداوم و تقویت نگاه ابزاری ترکیه به عنصر آب در منطقه است. چنانچه رجب طیب اردوغان، رئیس‌جمهوری ترکیه، نوامبر ۲۰۲۱ در مراسم آب‌گیری سد ایلیسیو که به‌دلیل اعتراض‌های عراق و سوریه با چند سال تأخیر صورت می‌گرفت، تأکید کرد: «سد ایلیسیو بهترین جواب برای دشمنان قسم خورده ترکیه است. در گذشته بر سر منابع نفت و گاز درگیری‌هایی رخ داده بود. در آینده چنین جنگ‌هایی نیز بر سر منابع آب رخ خواهد داد» (Ergocun, 2021). ترکیه در خصوص پروژه‌های گاپ و داپ از رویکرد حقوقی پیروی نمی‌کند بلکه با نگاه ابزاری، رویکردی سیاسی را در این خصوص دنبال می‌کند و از پیوستن به کنوانسیون‌های مرتبط با بهره‌برداری معقول و منصفانه از رودخانه‌های بین‌المللی، از جمله کنوانسیون ۱۹۹۷ نیویورک، خودداری می‌کند. تداوم این نگاه، می‌تواند موجب ایجاد بحران سیاسی و درگیری در غرب آسیا، اورآسیا و قفقاز گردد.

بر اساس مطالعات علمی تا سال ۲۰۴۵ میلادی ۶۰ درصد به تقاضای آب شیرین در غرب آسیا افزوده می‌شود؛ این در حالی است که به‌دلیل تغییرات اقلیمی و کمبود آب، ۱۰ درصد از منابع موجود آب شیرین در این منطقه کاهش می‌یابد. همچنین تا سال ۲۰۲۵ کل منطقه غرب آسیا رسماً به‌عنوان منطقه خشک شناخته خواهد شد. این وضعیت تا سال ۲۰۵۰ به مراتب وخیم‌تر خواهد شد و کمبود آب و خشکسالی به یک موضوع بسیار جدی برای کشورهای این منطقه تبدیل خواهد شد. این موضوع می‌تواند حتی منجر به بروز جنگ‌های منطقه‌ای شود چرا که ترکیه با تکیه بر طرح‌های آبی، به‌دنبال ایجاد «هیدروهمز مونی» در منطقه است (اسداللهی و ذکی، ۱۳۹۹: ۹). بر همین اساس نیز در ماده ۲۵ اعلامیه ریو در مورد محیط‌زیست (۱۶ ژوئن ۱۹۷۲) تأکید شده است که صلح، توسعه و حفاظت از محیط‌زیست وابستگی متقابل داشته و غیرقابل تجزیه است (موسوی، ۱۳۸۰: ۳۷۶). با توجه به مطالب مطروحه، مهمترین محورهای هیدروپلیتیک ترکیه که در پروژه‌های گاپ و داپ هم دیده می‌شوند، عبارتند از:

- نگاه به منابع آبی مشترک و رودخانه‌های بین‌المللی و فرامرزی در چارچوب دکترین منسوخ حاکمیت مطلق سرزمینی؛

- استنفکاف از عضویت در کنوانسیون بین‌المللی مرتبط با نحوه بهره‌برداری از رودخانه‌های فرامرزی؛

- عدم توجه به قواعد حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در بهره‌برداری از رودخانه فرامرزی؛
- عدم اجرای توافقنامه‌های دوجانبه با کشورهای پایین دست و عدم تمایل به انعقاد توافقنامه‌های جدید؛

- نگاه ابزاری به عنصر آب در سیاست داخلی و سیاست خارجی در چارچوب هیدروهمون‌گرایی.

۳. ابعاد نقض حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در پروژه‌های گاپ و داپ

۳-۱. نقض قاعده عرفی ممنوعیت استفاده خسارت‌بار از محیط‌زیست

«ممنوعیت استفاده خسارت بار از محیط‌زیست» یک قاعده مهم عرفی در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست است که بر اساس آن هیچ کشوری حق ندارد از سرزمین خود یا دیگری به گونه‌ای استفاده نماید که منجر به آسیب و زیان به محیط‌زیست قلمرو کشور دیگر یا قلمروهای خارج از صلاحیت ملی خود شود.

قضیه داوری تریل اسملتر^۱ (دعوی میان ایالات متحده آمریکا و کانادا) در سال ۱۹۳۸ اصل «ممنوعیت استفاده زیان‌بار از محیط‌زیست» را در رویه قضایی بین‌المللی محیط‌زیست وارد کرد. همچنین اصل مزبور در قضیه تنگه کورفو^۲ ۱۹۴۹ نیز مورد تأکید قرار گرفت (پورهاشمی و موسوی، ۱۳۹۰: ۸۳). دیوان بین‌المللی دادگستری همچنین در دعوی اکوادور علیه کلمبیا معروف به قضیه سم‌پاشی هوایی (۳۱ مارس ۲۰۰۸)، بر اصل «استفاده غیر زیان‌بار از سرزمین» تأکید کرد (وثوقی‌فرد، ۱۳۹۱: ۱۵۸). قاعده عرفی ممنوعیت استفاده خسارت‌بار از محیط‌زیست همچنین وارد برخی از اسناد بین‌المللی شده و در آنها بر مسئولیت دولت‌ها در صورت نقض آن تأکید گردیده است. اصل ۲۱ اعلامیه استکهلم (۱۹۷۲) بر دولت‌ها تکلیف می‌کند که آنها باید اطمینان حاصل نمایند، فعالیت‌هایی که در محدوده نظارت و قلمروشان انجام می‌شود، به محیط‌زیست کشورهای دیگر یا محیط‌زیست هر ناحیه‌ای فراسوی قلمرو ملی‌شان، خسارت عمده‌ای وارد نمی‌آورد (پورهاشمی و موسوی، ۱۳۹۰: ۸۴).

مسئولیت بین‌المللی دولت ترکیه ناشی از اجرای پروژه گاپ و داپ از طریق قاعده عرفی ممنوعیت استفاده خسارت‌بار از محیط‌زیست، اصول بنیادین حقوق بین‌الملل محیط‌زیست مندرج

1. Trail smelter
2. Corfu Channel

در کنوانسیون‌های بین‌المللی، رویه قضایی و طرح «مسئولیت بین‌المللی دولت ناشی از اعمال منع نشده» قابل احراز و اثبات است. اقدامات یک‌جانبه دولت ترکیه که موجب خسارت شدید به دیگر کشورها می‌شود، براساس اصول استفاده منصفانه و معقول از آبراه، عدم آسیب‌رسانی جدی، همکاری و الزام به حفاظت و پیشگیری از وقوع خسارت فرامرزی، ارزیابی آثار زیست‌محیطی و اطلاع‌رسانی قبلی، مسئولیت بین‌المللی دولت ترکیه را به‌دنبال خواهد داشت (رضایی و جلالیان، ۱۳۹۷: ۱۵۸).

۲-۳. نقض قواعد حقوق بین‌الملل در زمینه رودخانه‌های منطقه‌ای و بین‌المللی (با تأکید بر کنوانسیون نیویورک)

بر اساس قواعد بهره‌برداری از رودخانه‌های بین‌المللی از جمله مواد ۵، ۶ و ۷ «کنوانسیون قانون بهره‌برداری‌های غیرکشتیرانی از جریان‌های آبی بین‌المللی» سال ۱۹۹۷ سازمان ملل، کشورهای بالادست رودهای بین‌المللی حق احداث و اجرای پروژه‌های زیربنایی آبی در بالادست رودخانه را به‌طوری که سبب بروز مشکلات و آسیب‌های جدی به کشورهای پایین دست شود، ندارند و به بیانی دیگر این رودها تحت حاکمیت داخلی نیستند. کنوانسیون استفاده غیرکشتیرانی از رودخانه‌های بین‌المللی (۱۹۹۷) موسوم به کنوانسیون نیویورک، تنها عهدنامه بین‌المللی ناظر بر جریان‌های آب شیرین مشترک جهان است. ماده ۵ این کنوانسیون، کشورهایی را که از جریان‌های آب شیرین روزمینی و زیرزمینی مشترک برخوردارند، به «حفاظت، استفاده و تسهیم منصفانه و معقول» از آن متعهد می‌کند. ماده ۷ هم دولت‌ها را به خودداری از وارد ساختن «آسیب قابل توجه» به کشورهای دیگری که از آن رودخانه استفاده می‌کنند، ملزم می‌سازد.

ترکیه از معدود کشورهایی است که به «کنوانسیون نیویورک» نپیوسته است (محمدی، ۱۳۹۵). میزان ذخیره سدهای ترکیه در حوضه دجله در حال حاضر معادل کل آورد سالیانه رودخانه دجله است و ترکیه اگر اراده کند می‌تواند کل آب دجله را پشت سدهایش ذخیره کند. طبق این کنوانسیون باید حق‌آبه پایین دست رعایت شود و کشورهای بالادست باید از منابع آبی به‌گونه‌ای استفاده کنند که مانع آسیب به کشورهای پایین دست شود (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸: ۶۴). هر رودخانه فرامرزی برای حفظ تنوع زیستی نیازمند حق‌آبه بین‌المللی است، موضوعی که در رودخانه‌های دجله، فرات و ارس تحت تأثیر پروژه‌های گاپ و داپ نقض شده است. خشک

شدن تالاب‌های مرکزی عراق و سوریه و تبدیل تالاب هورالعظیم به بزرگترین کانون بحرانی ریزگرد در منطقه، ناشی از استفاده غیرمنصفانه و نامعقول از این رودخانه‌های بین‌المللی است.

۳-۳. نقض اعلامیه استکهلم (۱۹۷۲)

اصل استفاده غیرزبان‌بار از سرزمین که سنگ بنای توسعه حقوق بین‌الملل محیط زیست را تشکیل می‌دهد، منشاء اصول ۲۱ و ۲۲ اعلامیه استکهلم و ریو است. این اصول بر حاکمیت دولت‌ها بر منابع طبیعی‌شان تأکید می‌کند ولی اعمال آن را تابع اصل مسئولیت اکولوژیک می‌داند که به نظر می‌تواند نوعی حاکمیت مشروط در این حوزه تلقی گردد (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۸۶: ۶۵)

در سال ۱۹۷۲، اعلامیه نهایی کنفرانس محیط‌زیست استکهلم اصل محدودیت دولت‌ها در اعمال حقوق یا مسئولیت آنها در پیشگیری زیان‌های زیست‌محیطی ناشی از اعمال حقوق یا انجام فعالیت‌های قانونی خود را این چنین مورد تأیید قرار داد: «دولت‌ها بر اساس منشور ملل متحد و اصول حقوق بین‌الملل دارای حق حاکمه مبنی بر بهره‌برداری از منابع خود به موجب سیاست‌های زیست‌محیطی خود هستند و مسئولیت دارند تضمین کنند که فعالیت آنها در چارچوب صلاحیت و کنترل‌شان موجب خسارت به محیط‌زیست دیگر دولت‌ها یا مناطق فراتر از حدود صلاحیت ملی‌شان نشود» (رضایی و جلالیان، ۱۳۹۷: ۱۵۸).

۳-۴. نقض کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با بیابان‌زایی^۱

کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با بیابان‌زایی (۱۹۹۴) تنها سند حقوقی خاص و الزام‌آور است که برای رسیدگی به بیابان‌زایی و اثرات خشکسالی تصویب شده است. این کنوانسیون که از دسامبر ۱۹۹۶ اجرایی شده است و ۱۹۷ کشور در آن عضو هستند، بر اساس اصل مشارکت و تمرکززدایی، تعهداتی را برای کشورها به منظور حفاظت از زمین و مدیریت آن، کاهش اثرات تخریبی بهره‌برداری از زمین، کاهش اثرات تغییرات آب‌وهوایی، ایجاد فرصت‌های اقتصادی و زیست‌محیطی برابر برای همه این‌ای بشر برای دسترسی به سرپناه و آب و غذای سالم تأکید می‌کند. دبیرخانه این کنوانسیون در بُن آلمان قرار دارد. کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با بیابان‌زایی از معدود کنوانسیون‌های زیست‌محیطی است که ترکیه به آن پیوسته و در

1. The United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD)

۳۱ مارس ۱۹۹۸ در مجلس ملی این کشور تصویب شده است (UNCCD, 2022). تحت تأثیر پروژه گاپ حدود ۵/۶ میلیون هکتار از اراضی سوریه و عراق به بیابان تبدیل شده است. سد ایلیسو به‌عنوان بزرگترین سد ترکیه بر روی دجله که با ۱۰,۴ میلیارد متر مکعب گنجایش و دو میلیارد دلار هزینه در نوامبر ۲۰۲۱ در استان ماردین آب‌گیری شد، در بدو بهره‌برداری ۶۷۰ هزار هکتار از زمین‌های مزروعی عراق و مرداب‌های بین‌النهرین را از آب محروم ساخت. با ساخت سد ایلیسو ۵۶ درصد میزان آب ورودی به دجله سهم حوضچه پشت سد و از آن ترکیه می‌شود (دهقانی، ۱۴۰۰/۰۸/۱۷).

۵-۳. نقض کنوانسیون ارزیابی اثرات زیست‌محیطی فرامرزی (اسپو)

کنوانسیون ارزیابی اثرات زیست‌محیطی فرامرزی (اسپو)^۱ مصوب ۱۹۹۱ در سازمان ملل در ماده ۱ تأکید می‌کند منظور از «تأثیر فرامرزی»، هرگونه تأثیر زیست‌محیطی است که به واسطه فعالیت کشور مبدا در کشور مقصد، به‌طور کلی یا جزئی، ایجاد می‌شود. در ماده ۲ این کنوانسیون تأکید می‌شود کشور مبدأ باید اطمینان حاصل کند که مطابق با مقررات این کنوانسیون، اثرات زیست‌محیطی پروژه‌ها ارزیابی و کشورهای متأثر از این موضوع مطلع شده است (Espoo, 2022: Art.1&2).

کنوانسیون اسپو از سال ۱۹۹۷ لازم‌الاجرا شده است. علیرغم اینکه تمامی همسایگان اروپایی ترکیه از جمله یونان، قبرس، بلغارستان، روسیه و کشورهای قفقاز، عضو این کنوانسیون شده‌اند، ترکیه از عضویت در آن خودداری کرده است. با این وجود، از آنجا که اتحادیه اروپا در ۲۴ ژانویه ۱۹۹۷ به این کنوانسیون پیوسته، ترکیه به‌عنوان نامزد عضویت در این اتحادیه، متعهد به رعایت مفاد آن است. اتحادیه اروپا در «گزارش پیشرفت» ترکیه برای پیوستن به این اتحادیه که در سال ۲۰۰۶ تهیه شد، ترکیه را به رعایت کنوانسیون «اسپو» ملزم کرد.

۶-۳. نقض کنوانسیون آرهوس

«کنوانسیون دسترسی به اطلاعات، مشارکت عمومی در تصمیم‌گیری و دسترسی به عدالت در مسائل زیست‌محیطی» موسوم به (آرهوس)^۲ به ابتکار کمیسیون اقتصادی سازمان ملل متحد

1. Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo)

2. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters

برای اروپا^۱ با هدف تقویت نقش شهروندان، سازمان‌های مدنی در مسائل زیست‌محیطی و براساس اصل مشارکت موثر و با تأکید بر دسترسی به عدالت در مسائل زیست‌محیطی در ۲۵ ژوئن ۱۹۹۸ در شهر آرهوس دانمارک به تصویب رسید و از ۳۰ اکتبر ۲۰۰۱ لازم‌الاجرا شد و بر حق شهروندان، سمن‌ها و جوامع مدنی برای دریافت اطلاعات زیست‌محیطی از مقامات دولتی و مشارکت عمومی در تصمیم‌گیری‌های زیست‌محیطی که ممکن است بر محیط‌زیست تأثیر بگذارد، تأکید می‌کند (The Aarhus Convention, 2001). با حمایت سازمان امنیت و همکاری اروپا، دفاتر آرهوس در شصت کشور فعالیت می‌کنند. کنوانسیون آرهوس نقش مهمی در توسعه مفهوم «حقوق بشر زیست‌محیطی» و توجه محاکم ملی به آن داشته است (Kelleher, 2021: 124).

«حق بر محیط‌زیست» به‌عنوان یک حق بشری در کنوانسیون‌های منطقه‌ای و جهانی و همچنین قوانین ملی برخی از کشورها مورد تأکید قرار گرفته است. کنوانسیون آرهوس، جامع‌ترین و مؤثرترین کنوانسیون بین‌المللی است که در مورد حق بر محیط‌زیست منعقد شده است و به‌عنوان یک معیار ایده‌آل برای ارزیابی قواعد حق بر محیط‌زیست عمل می‌کند. ترکیه عضو کنوانسیون آرهوس نیست و به‌دلیل عدم انطباق قوانین داخلی آن با مفاد این کنوانسیون، برای ارتقاء حق بر محیط‌زیست به اصلاحات قانونی نیاز دارد (Güldoğan, 2016: 87). علیرغم عدم‌عضویت ترکیه در این کنوانسیون، با توجه به نقش کمیسیون اقتصادی سازمان ملل متحد برای اروپا و همچنین سازمان امنیت و همکاری اروپا در تصویب و اجرای این کنوانسیون و تأکید اتحادیه اروپا بر معیارهای آن، آنکارا به‌عنوان عضو سازمان امنیت و همکاری اروپا و نامزد عضویت در اتحادیه اروپا، نمی‌تواند به مفاد آن بی‌توجه باشد.

علاوه بر اعتراضات، کمپین‌ها و طومارهای شهروندان عراقی، ایرانی و سوریه در اعتراض به سدسازی‌های ترکیه، مخالفت‌های گسترده در مناطق جنوب شرق ترکیه با پروژه گاپ به‌ویژه سد ایلیسو مؤید نقض مفاد کنوانسیون آرهوس است. اگرچه در ابتدا هدف گاپ تولید برق آبی و آبیاری ۱٫۸ میلیون هکتار زمین در جنوب شرقی ترکیه اعلام شد اما از جمله دلایل اجرای این پروژه، سازماندهی مجدد وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مناطق کردنشین جنوب شرقی ترکیه و تغییر جمعیت محلی در آن است (Bilgen, 2019: 543).

1. The United Nations Economic Commission for Europe (UNECE)

۷-۳. نقض کنوانسیون رامسر

کنوانسیون تالاب‌های دارای اهمیت بین‌المللی موسوم به کنوانسیون رامسر که در سال ۱۹۷۱ تصویب و از ۱۹۷۵ لازم‌الاجرا شده است، تأکید می‌کند: «کشورها با اطمینان به اینکه حفظ و حراست تالاب‌ها و نباتات و حیوانات آن با توأم نمودن سیاست‌های ملی واقع‌بینانه با اقدامات بین‌المللی هماهنگ تأمین می‌گردد، متعهد شدند از اقداماتی که موجب تجاوز تدریجی به این تالاب‌ها و انهدام آنها در زمان حاضر و در آینده می‌شود، خودداری کنند» (The Ramsar Convention, 1975). ترکیه از ۳۱ جولای ۱۹۹۴ و بدون حق شرط به این کنوانسیون پیوسته است.

تالاب هورالعظیم بزرگترین تالاب استان خوزستان و یکی از بزرگترین تالاب‌هایی است که حدود یک سوم آن در ایران و دو سوم آن در کشور عراق قرار دارد. عمده حق‌آبه‌های آن از رودخانه فرات تأمین می‌شود. حجم آبی که وارد هورالعظیم می‌شود در پی ساخته شدن سدهایی در بالادست این منطقه توسط ترکیه کاهش یافته است. به طوری که وسعت تالاب‌های خوزستان که در سال ۱۹۷۵ در حدود ۱۰ هزار کیلومترمربع بوده در سال ۲۰۰۰ به یک هزار و ۲۰۰ کیلومترمربع رسیده است (گودرزی، ۱۱/۰۴/۹۶).

۸-۳. نقض توافقنامه‌های دوجانبه

عراق و ترکیه در سال ۱۹۴۶ «پیمان روابط دوستانه و همسایگی» را امضا کرده‌اند که ماده ۵ پروتکل شماره یک آن تأکید می‌کند: «دولت ترکیه موافقت می‌کند که عراق را در مورد هرگونه پروژه مرتبط با ساخت‌وساز بر روی رودخانه‌های دجله و فرات یا شاخه‌های آن‌ها، به‌منظور آن که تا حد امکان منافع عراق و همچنین منافع ترکیه تأمین شود، آگاه سازد» (محمدی، ۱۳۹۵). ترکیه در سال ۱۹۸۰ متعهد شد تا دست کم دبی ۵۰۰ مترمکعب بر ثانیه رود فرات را برای سوریه و عراق تأمین کند اما در عمل هیچ‌گاه چنین اتفاقی نیفتاد و ترکیه به سدسازی‌های خود در مسیر این دو رودخانه ادامه داد. سد کبان، که در زمان تأسیس (۱۹۷۵) در میان ۱۰ سد بزرگ دنیا قرار داشت، این ظرفیت را دارد که به تنهایی تمام آب فرات را در پشت مخازن خود حبس کند (قلیان، ۱۳۹۶). ترکیه برخلاف توافق ۱۹۸۷ با سوریه، مقدار بیشتری از آب فرات را برداشت کرده است.

۴. پروژه گاپ و داپ و نقض سایر کنوانسیون‌های بین‌المللی

پروژه گاپ و داپ علاوه بر نقض تعدادی از قواعد و کنوانسیون‌های بین‌المللی محیط‌زیست از ابعاد دیگری نیز با قواعد حقوق بین‌الملل مغایرت دارد. بررسی تبعات اجرایی شدن این پروژه‌ها حاکی از نقض قواعد بین‌المللی حقوق بشر و همچنین قواعد حمایت از میراث فرهنگی و تاریخی است.

۴-۱. نقض کنوانسیون‌های بین‌المللی حقوق بشر

ماده اول اعلامیه جهانی حقوق بشر تأکید می‌کند انسان از حقوق بنیادی برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیطی که به او اجازه زندگی توأم با سعادت می‌دهد برخوردار است. این موضوع از منظر «حقوق بشر زیست‌محیطی» قابل تبیین است. «حقوق بشر زیست‌محیطی» آن دسته از حقوق بشری است که به مساله حمایت از محیط‌زیست پیوند می‌خورد و مجموعه‌ای از حقوقی را در بر می‌گیرد که انسان‌ها از آن جهت که در محیط‌زیست زندگی می‌کنند برای رشد مناسب و سلامتی خویش باید از آن بهره‌مند باشند (مشهدی و فهیمی، ۱۳۹۵: ۳۷). اسناد بین‌المللی حقوق بشر از جمله میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۹۶۶) که ترکیه عضو آن است، بر حق انسان‌ها برای دسترسی به آب و هوای سالم، غذا و بهداشت تأکید می‌کنند.

کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سازمان ملل با تأکید بر اینکه ترکیه یکی از کشورهای بزرگ سدساز در جهان است، تصریح می‌کند هیچ ارزیابی معتبری از اثرات زیست‌محیطی یا اجتماعی توسط این کشور صورت نگرفته است و از آنجا که این سیاست موجب نقض حق برخورداری از استانداردهای مناسب زندگی، از جمله دسترسی به غذا، آب و مسکن (ماده ۱۱)، حق داشتن بالاترین استاندارد قابل دستیابی سلامت (ماده ۱۲) و حق مشارکت مردم محلی در زندگی فرهنگی (ماده ۱۵) می‌شود، پیشنهاد می‌کند نقض حقوق بشر ناشی از سدسازی‌های ترکیه، به‌شکلی مناسب و جدی، در این کمیته مورد پیگیری قرار گیرد (CESCR, 2011: 8).

پروژه گاپ در دو دهه اخیر بارها از منظر حقوق بشری نقد شده است. در سال ۲۰۱۵ سازمان‌های مدنی عراق، ترکیه، آلمان، آمریکا و ایران، گزارشی با عنوان «سد ایلیسو و اثرات آن بر حقوق بشر در عراق» تهیه و به پنجاه‌وششمین نشست کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی سازمان ملل ارائه کردند. این گزارش، با استناد به میثاقین ۱۹۶۶ و با انتقاد از رویکرد

سدسازی ترکیه، خواهان تحرک دولت عراق برای مطالبه حق مردم عراق از ترکیه در دسترسی به آب کافی و سالم از دجله و فرات شده است. در این گزارش همچنین احداث سد ایلیسو خلاف میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و همچنین میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خوانده شده است (محمدی، ۱۳۹۵). کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سازمان ملل با تأیید اینکه «تداوم بحران آب مستقیماً به افزایش سطح محرومیت غذایی، آوارگی و فقر در عراق کمک کرده است» تصریح می‌کند دولت ترکیه در پروژه سد ایلیسو به تعهدات فراسرزمینی خود درباره حق دسترسی شهروندان و کشاورزان عراق به آب عمل نکرده است. ۸۵ درصد آب شرب عراق از رودخانه‌های دجله و فرات تأمین می‌شود (CESCR, 2011: 31).

۲-۴. نقض کنوانسیون حمایت از میراث‌های فرهنگی و طبیعی (۱۹۷۲)^۱

کنوانسیون حمایت از میراث‌های فرهنگی و طبیعی (۱۹۷۲) تأکید می‌کند که میراث فرهنگی و طبیعی دارای مزایای استثنایی هستند که باید به‌عنوان میراث جهانی بشریت حفظ شوند. بر اساس بند ۳ ماده ۶ این کنوانسیون هر یک از دولت‌های عضو کنوانسیون متعهد می‌شوند که آگاهانه از هرگونه اقدامی که ممکن است مستقیم یا غیرمستقیم به میراث فرهنگی و طبیعی مذکور در مواد ۱ و ۲ واقع در قلمروی خود و یا سایر دولت‌های متعهد این کنوانسیون لطمه زند، خودداری کنند (Unesco, 2022). ترکیه در ۱۶ مارس ۱۹۸۳ به این کنوانسیون پیوسته است.

زیر آب رفتن ۸۲ اثر تاریخی و باستانی (محمدی، ۱۳۹۵)، از بین رفتن شهر تاریخی حصن‌کیف^۲ و تخریب هویت فرهنگی و تاریخی حوزه تمدنی بین‌النهرین از جمله تبعات پروژه گاپ است. تبعات زیست‌محیطی سد ایلیسو، به‌ویژه تخریب آثار باستانی حصن‌کیف، از پیش مشخص بود. به‌همین دلیل این سد، از ابتدای طرح، انتقاد شدید سازمان‌های ملی و بین‌المللی را برانگیخت (Yalcin, 2016: 249). حصن‌کیف شهری باستانی در کرانه رودخانه دجله در استان باتمان^۳ بود و سد ایلیسو منجر به افزایش ارتفاع آب و غرق شدن این شهر باستانی و ۱۲ هزار ساله شد که آثاری از تمدن رومی‌ها تا تمدن‌های باستانی ایران و اسلام را در خود داشت. براساس مطالعات باستان‌شناسی حصن‌کیف، از ۱۰ شاخص سایت‌های میراث جهانی، ۹ معیار

1. The World Heritage Convention
2. Hasankeyf
3. Batman

لازم را دارا بود. در صورت تداوم پروژه گاپ، احتمالاً شهرهای تاریخی زوگما^۱ و سامسات^۲ نیز به این سرنوشت دچار خواهند شد. اقدامات ترکیه از جمله انتقال برخی از آثار، نظیر مقبره «زینل بی»^۳ و مناره ششصد ساله مسجد سلیمان خان در حصن کیف نتوانست موجب توقف اعتراض‌ها شود. در دو دهه اخیر به‌ویژه در سال ۲۰۰۸ موسسه‌های اعتباری آلمان، اتریش و سوییس که قرار بود حدود ششصد میلیون دلار اعتبار به این طرح اختصاص دهند، به دلیل تبعات منفی فرهنگی و حقوق بشر آن انصراف دادند (محمدی، ۱۳۹۵).

بازنمایی پروژه گاپ و داپ در رسانه‌های رسمی ترکیه

بررسی محتوای ۱۱۶ خبری که در سایت فارسی و ترکی استانبولی خبرگزاری رسمی آناتولی ترکیه که اخبار آن توسط سایر رسانه‌های دولتی این کشور نیز استفاده می‌شود، در بازه زمانی یک‌ساله، از اوت ۲۰۲۱ تا اوت ۲۰۲۲، نشان می‌دهد که اولاً برخلاف پروژه گاپ، پروژه داپ در رسانه‌های ترکیه بازتابی ندارد. به‌طوری که در سایت فارسی آناتولی تنها یک خبر درباره داپ منتشر^۴ و عاقدانه اخبار این پروژه سانسور شده است. ثانیاً در مورد پروژه گاپ نیز رسانه‌های ترکیه به‌دنبال ایجاد تصویری ایجابی از پروژه گاپ، همسو با استانداردهای زیست‌محیطی و پیشران توسعه هستند.

مهمترین محورهای بازنمایی پروژه گاپ در خبرگزاری دولتی ترکیه عبارتند از:

۱. پروژه گاپ؛ پیشران توسعه کشاورزی، اقتصادی و صنعتی در جنوب شرق ترکیه (افزایش کشاورزی در دشت ماردین ترکیه تحت تأثیر پروژه گاپ، افزایش چهار برابری کشت ذرت در استان شانلی اورفا^۵ به‌دلیل گسترش اراضی قابل آبیاری توسط گاپ، افزایش ۲۰۸ درصدی تولید پسته در جنوب شرق ترکیه و تبدیل ترکیه به سومین تولیدکننده پسته در جهان)؛
۲. سرمایه‌گذاری کشورها در پروژه گاپ (با هدف ترویج رویکرد عدم‌اعتراض‌های جهانی به گاپ)؛
۳. اجرای پروژه آناتولی جنوب شرقی «گاپ» توسط وزارت کشاورزی و جنگلداری ترکیه؛
۴. موفقیت دولت عدالت و توسعه در اجرای برنامه عمل گاپ و تسریع اجرای این پروژه؛
۵. نقش پروژه گاپ در تقویت قدرت منطقه‌ای ترکیه؛

1. Zeugma
2. Samsat
3. Zeynel Bey

۴. «سفیر سابق ایران در آنکارا: با سدسازی ترکیه حق‌آبه ما تغییری نخواهد کرد»، ۱۱ اوت ۲۰۲۲.

5. Sanli Urfa

۶. ارزیابی و رعایت استانداردهای زیست‌محیطی در پروژه گاپ؛
۷. نقش پروژه گاپ در تقویت توسعه و رفاه مناطق کردنشین؛
۸. چشم‌انداز خشکسالی در غرب آسیا و اهمیت تداوم سدسازی در ترکیه؛
۹. برجسته کردن نقش ترکیه در احداث سد کمال‌خان در افغانستان (رویه‌سازی برای رویکرد آبی آنکارا)؛
۱۰. عدم ارتباط پدیده ریزگردها در عراق، سوریه و ایران به پروژه گاپ؛
۱۱. تأثیرات گاپ بر تقویت زیرساخت‌های تفریحی (ایجاد قایق‌رانی تفریحی در حوضه آبریز رود «بوتان» در کنار سد «ایلیسو»؛
۱۲. اهتمام برای صیانت از آثار تاریخی منطقه (انتقال مناره ششصد ساله مسجد سلیمان‌خان در شهرستان حصن‌کیف استان باتمان به‌دلیل احداث سد ایلیسو)؛
۱۳. مقطعی بودن کاهش آب ورودی دجله و فرات به عراق و سوریه به دوره آب‌گیری برای مخزن سدهای احداث شده؛
۱۴. سوء مدیریت دولت ایران در خشک شدن دریاچه ارومیه و اعتراض آذری‌های ایران به این موضوع؛
۱۵. آلودگی صنعتی رودخانه ارس توسط کارخانه مس ارمنستان و خطر نیروگاه هسته‌ای متسامور^۲ این کشور
۱۶. الگوی نادرست مصرف آب در سوریه، عراق و ایران
۱۷. اختلافات آبی ایران و عراق
۱۸. تأسیس کمیته امنیت آب در کمیسیون امنیت ملی و سیاست خارجی مجلس ایران برای رصد بحران آب؛
۱۹. انعکاس دیدگاه سفیر اسبق ایران در ترکیه مبنی بر عدم تأثیر سدسازی ترکیه بر حق‌آبه ایران از ارس.

1. Botan River
2. Metsamor

تحلیل محتوای رویکرد خبرگزاری دولتی آناتولی در مقطع مذکور نشان می‌دهد که محورهای ذیل در خصوص پروژه گاپ و داپ توسط این رسانه مورد توجه قرار نگرفته و سانسور شده‌اند:

۱. نقض حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در پروژه گاپ و داپ؛
۲. تبعات حقوق بشری سدسازی ترکیه در پروژه گاپ و داپ؛
۳. افزایش اعتراض‌های رسمی و غیررسمی در عراق، سوریه و ایران به پروژه‌های گاپ و داپ؛
۴. عدم عضویت ترکیه در کنوانسیون‌های زیست‌محیطی از جمله کنوانسیون نیویورک؛
۵. تداوم خروج شرکت‌های اروپایی از پروژه گاپ و نقش پررنگ شرکت‌های صهیونیستی در پروژه گاپ؛
۶. تأثیر پروژه داپ بر تسریع خشک شدن دریاچه ارومیه
۷. نقش خشکسالی در بروز بحران داخلی در سوریه
۸. افزایش اعتراض‌های کشاورزان در عراق و سوریه به کم‌آبی
۹. تأثیر منفی پروژه داپ بر حق‌آبه‌های چهارگانه ایران از ارس، کشت و صنعت مغان و سد خداآفرین؛
۱۰. علت توقف چندساله در بهره‌برداری از سد ایلیسو؛
۱۱. تعلل ترکیه در تأسیس و برگزاری کمیته‌های چندجانبه برای بررسی اختلافات آبی با همسایگان؛
۱۲. فرامرزی و بین‌المللی بودن رودخانه‌های دجله، فرات و ارس.

نتیجه‌گیری

ترکیه با احداث یا برنامه‌ریزی برای احداث حدود هشتصد سد در قالب ۱۰ ابرپروژه آبی، کشوری پیشرو در استفاده از منابع آبی محسوب می‌شود. از آنجا که این کشور از منظر حوضه‌های آبریز، در مقایسه با همسایگان خود از جمله عراق، سوریه، ایران، ارمنستان و جمهوری آذربایجان موقعیت بالادست دارد، سدسازی این کشور به شدت کشورهای پایین دست را از منظر زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی و انسانی دچار چالش کرده است. بررسی رویه ترکیه در سدسازی‌ها در پروژه‌های گاپ و داپ و رویکردهای هیدروپلیتیکی آنکارا، به‌ویژه در چهار دهه گذشته، نشان می‌دهد که:

۱. این کشور نگاهی انحصاری به منابع آبی مشترک و رودخانه‌های فرامرزی دارد و در عمل حقی برای کشورهای پایین‌دست قائل نیست.
۲. رویکرد هیدروپلیتیکی ترکیه متأثر از دکترین منسوخ «حاکمیت مطلق سرزمینی بر منابع آبی» است. ترکیه برای ترویج این رویکرد منسوخ شده در حقوق بین‌الملل، به ساخت سد در برخی از کشورهای بالادست، نظیر افغانستان (سدکمال خان)، اقدام کرده است، به طوری که اشرف غنی از ادبیات مشابه رجب طیب اردوغان در خصوص رودخانه فرامرزی هیرمند استفاده می‌کرد.
۳. اظهارات برخی از مقامات ارشد ترکیه در دو الی سه دهه اخیر مؤید حرکت آنکارا به سوی «هیدروهمژمون‌گرایی» در منطقه از طریق نگاه ابزاری به آب و تبدیل این عنصر به قدرت ژئوپلیتیکی است.
۴. همسان‌سازی مالکیت بر منابع نفتی و آبی توسط مقامات ترکیه نشان می‌دهد که ترکیه به‌عنوان کشور فقیر از منظر منابع فسیلی، تلاش دارد از آب به‌عنوان موازنه در برابر همسایگان نفت‌خیز خود در منطقه (آب در برابر نفت) به‌ویژه در چشم‌انداز معادلات آینده استفاده نماید. با توجه به رویکردهای منطقه‌ای ترکیه از سال ۲۰۱۱ و انتقادات آنکارا از معاهده ۱۹۲۳ لوزان که وضعیت مرزهای ترکیه با سوریه، عراق، بلغارستان و یونان را مشخص کرده است، این رویکرد می‌تواند در صورت تداوم در دهه‌های آتی به معادله «آب در برابر زمین» منجر شود.
۵. ترکیه عامدانه از پیوستن به کنوانسیون‌های بین‌المللی و منطقه‌ای محیط‌زیست نظیر کنوانسیون نیویورک، اسپو و آرهوس که با نحوه بهره‌برداری از منابع رودخانه‌های فرامرزی و همچنین مسئولیت دولت بالادست در ایجاد خسارات زیست‌محیطی برای کشورهای پایین‌دست مرتبط هستند، خودداری کرده است.
۶. در دوران مذاکرات عضویت ترکیه در اتحادیه اروپا (از سال ۲۰۰۵ تا زمان توقف مذاکرات در ۲۰۲۱) کشورهای اروپایی از عدم رعایت استانداردهای زیست‌محیطی در ترکیه و نپیوستن این کشور به کنوانسیون‌های منطقه‌ای و بین‌المللی زیست‌محیطی انتقاد کرده‌اند.
۷. بررسی تبعات پروژه‌های گاپ و داپ از منظر قواعد حقوق بین‌الملل نشان‌دهنده نقض جدی قواعد حقوق بین‌الملل در سه زمینه «محیط‌زیست»، «حقوق بشر زیست‌محیطی» و «حقوق فرهنگی اقلیت‌ها» است.

۸. پروژه‌های گاپ و داپ حقوق بنیادین بشری نظیر حق دسترسی به آب و هوای سالم و بهداشت در کشورهای پایین‌دست را به‌طور جدی نقض می‌کنند. تداوم، تعمیق و توسعه این روند مغایر اصل «حسن همجواری» می‌تواند موجب شکل‌گیری «تروریسم آبی» در منطقه و تهدید صلح و ثبات در غرب آسیا، اورآسیا و قفقاز شود.

۹. برخلاف پروژه گاپ که آثار زیست‌محیطی آن از جمله بیابان‌زایی در عراق و سوریه، خشک شدن تالاب‌ها، بروز غبار و ریزگردها، نابودی کشاورزی و تبعات آن در ایجاد مشکلات اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی، بهداشتی، بیکاری و مهاجرت در عراق و سوریه مشهود است؛ تبعات پروژه داپ به‌دلیل متأخر بودن آن، هنوز عینیت نیافته اند اما با اجرای داپ چهار حق‌آبه شرب، کشاورزی، صنعتی و زیست‌محیطی ایران در ارس کاهش می‌یابد و موجب بروز خشکسالی و غبار، بحران کشاورزی، مخاطره امنیت غذایی، مهاجرت در شمال غرب ایران و تشدید روند خشک شدن دریاچه ارومیه خواهد شد.

۱۰. علی‌رغم احتراز آنکارا از عضویت در کنوانسیون‌های زیست‌محیطی، برخی از قواعد عرفی حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و حقوق بشر، با محوریت اصل منع استفاده زیان‌بار از محیط‌زیست و حق کشورهای پایین‌دست برای دسترسی به آب و هوای سالم، برای ترکیه مسئولیت بین‌المللی ایجاد می‌کند. ضمن اینکه قبل از اجرایی شدن گاپ، ترکیه عضو برخی از کنوانسیون‌های زیست‌محیطی شده است که برای آنکارا مسئولیت ایجاد می‌کند.

علیرغم بازنمایی وارونه رسانه‌های ترکیه از نتایج پروژه‌های سدسازی در گاپ و داپ، نگاه منفی در منطقه و حتی در کشورهای اروپایی به این دو پروژه در حال تشدید است که خروج ده‌ها شرکت اروپایی از این پروژه‌ها تحت فشار افکار عمومی در دو دهه اخیر مؤید آن است. تداوم حیات انسانی در امتداد رودهای بین‌المللی دجله، فرات و ارس به حفظ اکوسیستم و حق‌آبه زیست‌محیطی آنها بستگی دارد. از منظر قواعد حقوق بین‌الملل، کشورهای بالادست رودخانه مانند ترکیه مکلف به بهره‌برداری «عادلانه»، «معقول» و «منصفانه» از رودخانه‌های مشترک بین‌المللی و خودداری از «ضرر رساندن» به کشورهای پایین‌دست رودخانه هستند. ادامه استنکاف ترکیه از پایبندی به قواعد عرفی که برای همه کشورها لازم‌الاجرا هستند و معاهده حقوق بین‌الملل در پروژه‌های گاپ و داپ، تداوم احداث سد‌هایی که بیش از کل آب رودخانه‌های دجله، فرات و ارس ظرفیت دارند، تداوم هیدروپلیتیک ترکیه بر محوریت «هیدروهمون‌گرایی» در منطقه از طریق نگاه به عنصر آب به‌عنوان سلاح، با توجه به چشم‌انداز افزایش خشکسالی در

غرب آسیا، تضعیف رویکرد اروپاگرایی ترکیه و اختلافات متعدد آنکارا با همسایگان، می‌تواند موجب بروز درگیری در منطقه شود. این روند همچنین مسئولیت حقوقی را به دلیل استفاده زیان‌بار از محیط‌زیست و نقض «حقوق بشر زیست‌محیطی» متوجه ترکیه می‌کند. از سوی دیگر با توجه به تشدید حساسیت‌ها به محیط‌زیست در جهان به‌ویژه از منظر «حقوق بشر زیست‌محیطی»، وجهه بین‌المللی ترکیه را مخدوش خواهد کرد.

به‌نظر می‌رسد راهکار برون‌رفت از این آینده محتمل و نامطلوب، بازنگری در پروژه گاپ و داپ با محوریت استفاده معقول و منصفانه از رودخانه‌های بین‌المللی، پیوستن به کنوانسیون‌های زیست‌محیطی به‌ویژه کنوانسیون‌های نیویورک، اسپو و آرهوس و اجرای آنها، اصلاحات در قوانین ملی محیط‌زیست، احترام به توافقات آبی دوجانبه و چندجانبه منعقد شده، تأسیس کمیته‌های مشترک آبی با عراق، سوریه، ایران، ارمنستان و جمهوری آذربایجان، اجرای مدیریت یکپارچه منابع آب و حوضه رودخانه‌ای توسط کشورهای ساحلی، کنار گذاشتن رویکرد هیدروهمزمونی، تبدیل کردن آب به محور همکاری‌های منطقه‌ای و رعایت اصل حسن همجواری است.

پیشنهاد‌های رسانه‌ای

- تبیین ابعاد نقض حقوق بشر از جمله نقض حق دسترسی به آب و هوای سالم در اثر اجرای پروژه‌های گاپ و داپ؛
- تبیین علل عدم عضویت ترکیه در کنوانسیون ۱۹۹۷ سازمان ملل (کنوانسیون نیویورک) از زبان حقوق‌دانان؛
- تولید مستند در پرسی‌وی در خصوص تبعات زیست‌محیطی و حقوق بشری گاپ و داپ با حضور صاحب‌نظران برجسته داخلی و بین‌المللی؛
- تبیین ابعاد نقض حقوق فرهنگی اقلیت‌گرد در اثر پروژه گاپ در چارچوب کنوانسیون حمایت از میراث فرهنگی و طبیعی؛
- تشریح تبلیغات منفی رسانه‌های ترکیه در خصوص خشک شدن دریاچه ارومیه و سکوت آنها در مقابل تبعات پروژه داپ بر خشکسالی در شمال غرب ایران؛
- تولید مشترک مستند با مشارکت شبکه‌های تلویزیونی ایران، عراق و سوریه در خصوص پروژه گاپ و با ارمنستان درباره پروژه داپ؛
- تبیین نقش پروژه‌های گاپ و داپ در هیدروهمزوم‌گرایی ترکیه و چشم‌انداز آن؛

- تشریح این موضوع که سدسازی بی‌رویه روی دجله و فرات، موجب خشکسالی در عراق و سوریه و نقض قاعده حقوق بشری «حق دسترسی به آب و هوای سالم» می‌شود که در منشور بین‌المللی حقوق بشر تأکید شده و به‌عنوان قاعده عرفی، برای همه کشور لازم‌الاجرا است. این موضوع از آن جهت حساسیت دارد که از میان ۲۳ میلیون سکنه حوضه فرات تنها ۳۱ درصد آن در ترکیه زندگی می‌کنند و مابقی یعنی ۴۴ درصد در عراق و ۲۵ درصد در سوریه ساکن هستند.
- تبیین ضرورت دیپلماسی مشترک آبی تهران با دمشق و بغداد (درباره گاپ) و با ایروان و باکو (درباره داپ) و تشکیل یک کمیته مشترک میان کشورهای پایین‌دست رودخانه‌ها برای پیگیری موضوع در سازمان ملل به‌عنوان تهدید صلح و امنیت بین‌المللی؛
- انعکاس دیدگاه حقوقدانان درباره لزوم صدور قطعنامه در مجمع عمومی سازمان ملل در خصوص تعهدات حقوق بشری و زیست‌محیطی کشورهای بالادست رودخانه‌ها و همچنین مسئولیت کشورها در خصوص پدیده گرد و غبار؛
- تبیین نگاه افکار عمومی اروپا به گاپ به‌عنوان یک پروژه ضد حقوق بشری، خروج شرکت‌های اروپایی از سرمایه‌گذاری در پروژه گاپ و دلایل حضور پررنگ ده‌ها شرکت صهیونیستی^۱ در این پروژه؛
- تبیین ارتباط تحرکات رژیم صهیونیستی در گاپ با نگاه تل‌آویو به جنوب شرق ترکیه به‌عنوان بخشی از سرزمین ارض موعود بر اساس تحریفات عهد عتیق؛
- تولید محتوای رسانه‌ای از کتاب «گزارش سری گاپ در بایگانی‌های اطلاعاتی» اثر حسن تاشکین؛
- تبیین رسانه‌ای ضرورت مدیریت یکپارچه آب و حوضه رودخانه‌ای؛ حقوق بین‌الملل معاصر «نگاه یکپارچه به آب و حوضه رودخانه‌ای» را مترقی‌ترین راهکار برای جلوگیری از منازعات آبی می‌داند. این موضوع در اجلاس زمین در سال ۱۹۹۲ در ریودوژانیرو و در کنفرانس‌های ژوهانسبورگ (۲۰۰۲) و کیوتو (۲۰۰۳) و همچنین برنامه آب سازمان ملل با محوریت مفاد فصل ۱۸ دستور ۲۱ سازمان ملل به‌عنوان یک اصل الزام‌آور مورد تأکید قرار گرفته است. باید بر «ضرورت پیاده‌سازی این برنامه توسط کشورهای ساحلی در رودخانه‌های بین‌المللی دجله، فرات و ارس» تأکید شود.

1. Nanhtan, Naan, Netafim, Merhav, Alarko, Subor, Ashtrom, Soleh, Boneh, Talah, Zinkal

- انعکاس پویش‌های مردمی در عراق و سوریه در اعتراض به سدسازی‌های ترکیه نظیر هشتگ کاربران شبکه‌های اجتماعی در عراق با عنوان «سدود ترکیا تقتلنا» (سدهای ترکیه ما را می‌کشند).
- از منظر حقوقدانان تبعات حقوقی سدسازی‌های ترکیه در ایجاد آلودگی و مشکلات بهداشتی در کشورهای پایین‌دست از منظر «اصل پرداخت آلوده‌کننده»^۱ و «منع استفاده زیان‌بار از محیط زیست» و اصل «حسن همجواری» تبیین شود.
- تبیین اهمیت عضویت ترکیه در کنوانسیون اروپایی «حفظ و استفاده از مسیر آب‌های مرزی و دریاچه‌های بین‌المللی» (کنوانسیون ۱۹۹۲ هلسینکی) و عضویت همه کشورهای ساحلی دجله، فرات و ارس در کنوانسیون ۱۹۹۷ نیویورک.

پیشنهادها برای تحقیقات آتی

- بررسی سدسازی‌های ترکیه در قالب پروژه داپ از منظر حقوق بین‌الملل محیط‌زیست؛
- بررسی سدسازی‌های ترکیه در قالب پروژه داپ از منظر حقوق بین‌الملل بشر؛
- وضعیت سدسازی‌های ترکیه در رودخانه‌های کورا و سوروچ از منظر حقوق بین‌الملل؛
- تحلیل محتوای گزارش‌های کمیته اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سازمان ملل درباره سدسازی‌های ترکیه؛
- مطالعه تطبیقی سیاست‌های آبی دولت عدالت و توسعه با دولت‌های پیشین ترکیه.

منابع و مأخذ

منابع فارسی

- آزادبخت، بهرام؛ نوروزی، غلامرضا (۱۳۸۷)، **جغرافیای آب‌های ایران**، چاپ اول، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- اسداللهی، سیدسروش؛ ذکی، یاشار (۱۳۹۹)، «هیدروپلیتیک پروژه گاپ ترکیه و تأثیر آن بر امنیت زیست‌محیطی عراق و سوریه»، **نشریه آمایش سیاسی فضا**، سال سوم، شماره ۱ (پیاپی ۹)، زمستان، صص ۳-۹.
- اکبری، نرگس؛ مشهدی، علی (۱۳۹۸)، «تهدیدها و تعهدات زیست‌محیطی دولت ترکیه در اجرای پروژه گاپ نسبت به آثار سوء زیست‌محیطی در ایران (ریزگردها)»، **مجله حقوقی بین‌المللی**، شماره ۶۱ پاییز و زمستان، صص ۳۱۱-۳۵۱.
- امامی، محمد علی (۱۳۷۷)، «بررسی سیر روابط ترکیه و سوریه»، **فصلنامه سیاست خارجی**، سال دوازدهم، شماره ۳، پاییز، صص ۷۰۸-۶۸۳.
- آوریده، فریبا؛ عطاری، جلال؛ عبداللهی، محسن (۱۳۹۵)، «مطالعه تطبیقی اصول و قواعد بین‌المللی»، **فصلنامه علوم محیطی**، دوره ۱۴، شماره ۲، صص ۹۶-۷۹.
- ایمانلو، علیرضا (۱۲ آبان ۱۴۰۰)، «چشم‌انداز نگران‌کننده آب شرب در آذربایجان شرقی (مصاحبه با مدیرکل آب و فاضلاب آذربایجان شرقی)»، **خبرگزاری ایرنا**، کد خبر: ۸۴۵۲۴۹۶۱.
- پاک‌نژاد متکی؛ حمیدرضا؛ فرجی‌راد، عبدالرضا (۱۳۸۹)، «هیدروپلیتیک رودخانه مرزی ارس و تأثیر آن بر امنیت استان اردبیل»، **فصلنامه جغرافیایی سرزمین**، دوره هفتم، شماره ۲۸، صص ۷۹-۹۶.
- پورهاشمی، سیدعباس؛ موسوی، مریم‌السادات (۱۳۹۰)، «مسوولیت بین‌المللی دولت‌ها در حقوق محیط‌زیست»، **دانشنامه حقوق و سیاست**، دوره ۷، شماره ۱۵، بهار و تابستان، صص ۹۲-۷۵.
- پیشگاهی‌فرد، زهرا؛ حبیبی، امیر (۱۴۰۰)، «تحلیل ژئوپلیتیکی سیاست‌های آبی ترکیه (پروژه گاپ) و پیامدهای آن»، **مجله قلمروهای جغرافیایی قرن جدید**، شماره ۱، صص ۱۵۴-۱۳۷.
- توحیدی، احمدرضا؛ کیخسروی، مهدی (۱۳۹۸)، «خلاء معاهداتی: لزوم کنکاش در تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در فرایند سدسازی از دیدگاه حقوق بین‌الملل»، **مجله حقوقی بین‌المللی**، دوره ۳۶، شماره ۶۱ پاییز و زمستان، صص ۴۱۲-۳۸۵.
- جوادی، علیرضا؛ پورهاشمی، سیدعباس؛ شیرازیان، شیرین (۱۳۹۷)، «ظرفیت‌ها و محدودیت‌های توسعه و تدوین حقوق بین‌الملل محیط‌زیست»، **فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط‌زیست**، دوره ۲۰، شماره ۱، بهار، صص ۱۳۹-۱۳۱.

- حمیدی، سمیه؛ مزدخواه، احسان (۱۴۰۱)، «ترکیه و هیدروژمون‌گرایی در خاورمیانه؛ راهبردی برای نظم‌سازی منطقه‌ای در ژئوپلیتیک بین‌النهرین»، **مطالعات سیاسی بین‌النهرین**، دوره ۱، شماره ۱، بهار، صص ۲۹-۵۲.
- دهقانی، رضا (۱۴۰۰/۰۸/۱۷)، «افتتاح سد «ایلپسو» و تکمیل جنگ آبی ترکیه علیه کشورهای همسایه»، **فارس نیوز**، کد ۱۴۰۰۰۸۱۶۰۰۰۳۷۷.
- رشیدی، مهناز؛ رستگار، آزاده؛ مشهدی، علی (۱۴۰۰)، «منبع تعهد به ارزیابی آثار زیست‌محیطی فرامرزی در پروژه گاپ ترکیه»، **نشریه مطالعات حقوق تطبیقی معاصر**، شماره ۲۲، بهار، صص ۱۱۷-۱۴۴.
- رضایی، علی؛ جلالیان، عسکر (۱۳۹۷)، «مسئولیت بین‌المللی ترکیه ناشی از اجرای پروژه گاپ با تأکید بر حقوق بین‌الملل محیط‌زیست»، **مطالعات حقوق**، شماره ۲۸، صص ۱۸۶-۱۵۹.
- رضانی قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۳۸۶)، «نگاهی به اصل استفاده غیرزیان‌بار (پایدار) از سرزمین در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست»، **علوم محیطی**، سال ۴، شمار ۴، صص ۵۷-۷۴.
- زارع، علی؛ رضانی قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۴۰۰)، «مناقشات زیست‌محیطی کشورهای حوضه آبریز دجله و فرات نسبت به سدسازی ترکیه از منظر حقوق بین‌الملل»، **فصلنامه علوم محیطی**، سال نوزدهم، شماره ۱ (پیاپی ۷۱)، بهار، صص ۲۱۸-۱۹۷.
- سرخیل، بهنام (۱۴۰۰)، «آب و راهبرد هیدروژمون‌گرایی ترکیه در بین‌النهرین»، **فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل**، سال یازدهم، شماره ۲ (پیاپی ۴۱)، تابستان، صص ۹۷-۱۲۵.
- شیرازیان، شیرین؛ خطیبی، عطیه (۱۳۹۴)، «حقوق بهره‌برداری غیرکشتیرانی از آبراه‌های بین‌المللی با نگاهی به توسعه پایدار»، **نشریه پایداری و توسعه محیط‌زیست**، دوره ۲، شماره ۴، صص ۷۳-۸۵.
- عزیزی‌راد، محمد (۲۱ شهریور ۱۴۰۰)، «مطالبه تکمیل طرح انتقال آب ارس به تبریز»، **خبرگزاری ایرنا**، کد خبر: ۸۴۴۶۵۰۶۹.
- فرهادی، علی (۱۳۹۹)، «تأثیرات طرح راهبردی آناتولی جنوب شرقی ترکیه بر امنیت جمهوری اسلامی ایران»، **نشریه امنیت ملی**، دوره ۱۰، شماره ۳۸، زمستان، صص ۲۱۶-۱۸۵.
- قریشی، زهرا (۷ اردیبهشت ۱۴۰۱)، «پروژه داپ منابع آبی ایران را خشک می‌کند؟» **پایگاه خبری تحلیلی انتخاب**، کد خبر: ۶۷۳۴۷۸.
- قلیان، حسین (۲۴ تیر ۱۳۹۶)، «مرثیه‌ای برای یک رویا، هزینه و فایده پروژه بزرگ سدسازی ترکیه چه بوده است؟»، **مجله تجارت فردا**، شماره ۲۲۹.

کاظم‌زاده دولت‌آباد، احمد؛ ابراهیمی، شهروز (۱۴۰۱)، «لزوم رژیم‌سازی براساس مدیریت یکپارچه منابع آب؛ مطالعه موردی: حوضه کر-ارس»، **فصلنامه مجلس و راهبرد**، شماره ۱۱۰، تابستان، صص ۳۳-۶۰.

کاظم‌زاده دولت‌آباد، احمد؛ شفیع، نوذر (۱۴۰۰)، «مدیریت یکپارچه منابع آب و حوضه رودخانه‌ای؛ مطالعه موردی: حوضه آبی ارس - کر»، **فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز**، دوره ۲۷، شماره ۱۱۴، تابستان، صص ۱۲۹-۹۱.

کرمی، افشین؛ حسن‌زاده، جواد؛ پیشگاهی‌فرد، زهرا (۱۳۹۵)، «تأثیر هیدروپلیتیک بر مناسبات عراق و ترکیه با تأکید بر دجله و فرات»، **مطالعات سیاسی جهان اسلام**، دوره ۵، شماره ۱۷، بهار، صص ۵۲-۲۹.

گل‌محمدی، امیرعلی (۲۹ شهریور ۱۴۰۱)، گزارش مرکز آمار ایران درباره نرخ بیکاری، شهریور ۱۴۰۱. گودرز، غلامرضا (۹۶/۰۴/۱۱)، «کاهش شدید نرخ جمعیت در خوزستان ناشی از بحران های زیست محیطی است»، ایرنا، کد ۸۵۷۹۴۴۳.

متمی‌دستائی، افشین؛ صالح‌آبادی، ریحانه؛ تک‌روستا، مریم (۱۳۹۹)، «تبیین بازتاب‌های هیدروپلیتیک ساخت سد ایلیسو در کشورهای پایین‌دست (عراق، سوریه و ج. ا. ایران)»، **مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای**، شماره ۳۵، پاییز و زمستان، صص ۳۳۲-۳۰۳.

محمدی، عباس (۱۳ اردیبهشت ۱۳۹۵)، «سدسازی در ترکیه، بیابان‌زایی در عراق؛ نگاهی به طرح عظیم GAP در ترکیه و آثار آن بر حوضه دجله و فرات»، **ماهنامه جهان سبز**، شماره ۴ و ۵. محمدی‌خسروی، اعظم؛ شاهنده، بهزاد؛ اطهری، اسدالله؛ هرمیداس باوند، داوود (۱۳۹۹)، «پروژه آناتولی جنوب شرقی در بستر بحران هویت ملی ترکیه»، **فصلنامه سیاست جهانی**، سال نهم، شماره ۲ (پیاپی ۳۲)، تابستان، صص ۱۱۶-۸۵.

مشهدی، علی؛ فهیمی، عزیزاله (۱۳۹۵)، **حمایت از محیط‌زیست در مخاصمات مسلحانه از منظر اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه**، تهران: نشرخرسندی.

موسوی، فضل‌الله (۱۳۸۰)، **حقوق بین‌الملل محیط‌زیست**، تهران: نشر میزان. میان‌آبادی، حجت؛ امینی، اعظم (۱۳۹۸)، «درهم تنیدگی آب، سیاست و محیط‌زیست در حوضه آبریز دجله و فرات»، **فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک**، سال ۱۵، شماره ۲ (پیاپی ۵۴)، تابستان، صص ۸۵-۵۴.

و ثوقی‌فرد، بابک (۱۳۹۱)، «قضیه سم‌پاشی هوایی (اکوادور علیه کلمبیا) تریل اسملتر قرن بیست‌ویکم؟»، **مجله حقوقی بین‌المللی**، دوره ۲۹، شماره ۴۷، پاییز و زمستان، صص ۱۵۸-۱۳۹.

منابع انگلیسی

- Bilgen, Arda (2019), "The Southeastern Anatolia Project (GAP) in Turkey: An Alternative Perspective on the Major Rationales of GAP", **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Vol. 21, Issue 5, pp: 532-552.
- CESCR (2011), "Dam construction in Turkey and its impact on economic, cultural and social rights, Submission to the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights for its 46 th Session", (2- 20 May 2011).
- Ergocun, Gokhan (2021.11.06), "President Erdogan inaugurates huge Ilisu Dam in southeastern Turkey", **Anadolu Agency**, Available at: <https://www.aa.com.tr/en/33982>
- Espoo, (2022), "Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context", Available at: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1991/02/19910225%2008-29%20PM/Ch_XXV_II_04p.pdf
- GAP İdaresi Vizyonu (2017), "GAP Nedir?", Available at: <http://www.gap.gov.tr/gap-nedir-sayfa-1.html>
- Güldoğan, Evren (2016), "Right to Environment in Turkey: Benchmarking with the Aarhus Convention", **Journal of Environmental Law**, Oxford University Press.
- Kelleher, Orla (2021), "Systemic Climate Change Litigation, Standing Rules and the Aarhus Convention: A Purposive Approach", **Journal of Environmental Law**, Volume 34, Issue 1, March, pp: 107–134
- Mackielo, Andrea Laura (2009), "Core Rules of International Environmental Law", **ILSA Journal of International & Comparative Law**, Vol. 16.
- Ökten, Sevket (2017), "Environmental Justice, Dams and Displacement in Southeastern Anatolia Region, Turkey", **The Journal of International Social Research**, Vol.50, Issue 10, pp: 414–20.
- Ramsar Convention (1975), "Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat", Available at: <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/convention-wetlands-international-importance-especially-waterfowl-habitat>
- Skyscrapercity (2016), "Southeastern Anatolia Project: The Renaissance of Upper Mesopotamia", Available at: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=183890>
- The Aarhus Convention (2001), "Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters", Available at: <https://aarhus.osce.org/about/aarhus-convention>.
- Tkhilava, Nino (2015), "Importance of Integrated Water Resources Management in Flood and Flash Flood Management", **American Journal of Environmental Protection**, VOL.4, pp: 8-13.
- Turkish Ministry of Foreign Affairs (1996), "Water Issues between Turkey, Syria and Iraq, a Study by the Turkish Ministry of Foreign Affairs, Department of Regional and Transboundary Waters".

- Unccd, (2022), "The United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD)", Available at: <https://www.unccd.int/convention/overview>
- UNESCO (2022), "The World Heritage Convention", Available at: <https://whc.unesco.org/en/statesparties/>
- Warner, Jeroen (2012), "The Struggle over Turkey's Ilisu Dam: Domestic and International Security Linkages", **International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics**, vol. 12, pp: 231–250.
- Weiss, Edith Brown (2011), "The Evolution of International Environmental Law", **Asian journal of International Law**, Vol. 1, No. 1, pp: 21-32.
- Yakar, Funda (2013), "Turkey's Transboundary Water Policy: Dominance of the Realist Paradigm?", Master of Science in Middle East Studies, Middle East Technical University.
- Yalcin, Emrah (2016), "Hydropower production without sacrificing environment: a case study of Ilisu Dam and Hasankeyf", **International Journal of Water Resources Development**, Vol. 32, Issue 2, pp: 247-266.
- The Ramsar Convention, (1971) Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat Ramsar, Iran, as amended by the Protocol of 3.12.1982 and the Amendments of 28.5.1987, Available at: https://www.ramsar.org/sites/default/files/documents/library/current_convention_text_e.pdf